

**ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՔԵՐԸ, ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ, ՁԵՎԵՐԸ ԵՎ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ**

Վլադիմիր Մարգարյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XX դարի վերջին տասնամյակը բեկումնային էր հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդրին առնչվող հարցերի վերաիմաստավորման և նորովի ընկալման տեսանկյունից: Եթե 20-րդ դարի 1980-ական թթ. երկրորդ կեսին կարելի էր խոսել հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության հիմնախնդիրն իրավական դաշտ վերադարձնելու որոշ միտումների մասին¹, 1990-ական թթ. նշանավորվեցին հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության իրավական հարթությանն առնչվող հիմնախնդիրների ակտիվ լուսաբանմամբ, ապա երրորդ հազարամյակում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնական բաղկացուցիչը դարձան իրավական հարթության հիմնահարցերը²:

Ցավոք, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով երկար տարիներ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնահարցերը դիտարկվում էին հիմնականում պատմական փաստերի վերլուծության լույսի ներքո, ինչը թույլ չէր տալիս բացահայտել այդ երևույթի բոլոր բաղկացուցիչների էությունը: Ստեղծված իրավիճակում գրեթե անտեսվում էր այն փաստը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը՝ պատմական փաստ լինելուց

¹ Տե՛ս, մասնավորապես, ՄԱԿ-ի Խորակալության կանխարգելման և փոքրամասնությունների պաշտպանության ենթահանձնաժողովի 1985թ. հուլիսի 2-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու հարցի վերաբերյալ վերանայված և նորացված զեկույցը» *UN ECOSOC Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. Thirty-eighth session. Item 4 of the provisional agenda, E/CN.4/Sub.2/1985/6 - 2 July 1985*, Եվրոպական խորհրդարանի 1987 թվականի հունիսի 17-ի «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը, *European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question. Doc. A2-33/87*.

² Այսպես, օրինակ, 2002թ. երևան եկավ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ» վերտառությամբ՝ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի իրավական վերլուծությունը, իսկ 2004թ. լույս տեսավ «1915-1923թթ. հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը և 1948թ. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի իրավաչափությունը» թեմայով Ա. դը Ջայասի ուսումնասիրությունը:

զատ, նախնատաջ **ծանրագույն միջազգային հանցագործություն է**: Ավելին, խեղաթյուրվում էր ոչ միայն երևույթի էությունը, այլ նաև դրան առնչվող եզրութաբանական ապարատը: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը մենք ցայսօր անվանում ենք *Հայոց ցեղասպանություն*: Այս արտահայտությունն այնքան է արմատացել հայ ազգի գիտակցության մեջ, որ մենք գրեթե չենք նկատում, որ այն իմաստաբանորեն ավելի մոտ է ոչ թե հայերի դեմ իրագործած, այլ հայերի կողմից կատարված ցեղասպանություն արտահայտությանը: Մինչև վերջերս այլ լեզուներով այդ երևույթը բնութագրելու համար ևս օգտագործվում էր Հայոց ցեղասպանություն եզրույթի ուղղակի թարգմանությունը: Այսպես, օրինակ՝ ռուսերենով առավել հաճախակի գործածվում էր *геноцид армян*, իսկ անգլերենով՝ *Armenian genocide* արտահայտությունները: Նման իմաստաբանական խառնաշփոթին վերջ դնելու համար նշված ուսումնասիրության շրջանակներում ավանդական դարձած **«Հայոց ցեղասպանություն»** արտահայտության փոխարեն նախապատվություն է տրվել **«հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանություն»** արտահայտությանը, որը գուցե և փոքր-ինչ խորթ է հայալեզու ընթերցողին, սակայն իրավաբանական տեսանկյունից առավել հստակ է արտահայտում այդ արարքի էությունը:

Հայաստանի Հանրապետության ձևավորմամբ սկիզբ դրվեց հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրն իրավական հարթություն տեղափոխելու գործընթացին: Արդեն 1990թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված անկախ պետականության կայացման գործընթացին սկիզբ դրած Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիրը կետ 11-ում սահմանեց, որ *«Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915թ. Օսմանյան կայսրությունում և Արևմտյան Հայաստանում իրագործված Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը»*: Հռչակագրի ընդունմամբ Հայաստանի Հանրապետության համար հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցը դադարեց սոսկ պատմական փաստ հանդիսանալ՝ վերածվելով արդի միջազգային իրավական հիմնախնդրի:

Անկախության հռչակագրի ընդունումն իրավական հիմք ստեղծեց հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու համար: Փաստորեն, պետության հիմնադիր փաստաթղթում ամրագրվեց Հայաստանի արտաքին քաղաքականության անկյունաքարային հիմնախնդիրներից մեկը: ՀՀ Սահմանադրությունը, Նախաբանում հիշատակելով *«Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները»*, անուղղակի կերպով ներառեց հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության

համար միջազգային պատասխանատվության հիմնախնդիրը՝ Սահմանադրությամբ կարգավորվող իրավահարաբերությունների շրջանակի մեջ¹:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության իրավական հիմնահարցերը պայմանականորեն կարելի է դասակարգել երկու հիմնական խմբերի.

1. հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հանցակազմը կազմող փաստական հանգամանքներին առնչվող հիմնահարցեր (ցեղասպանության իրագործման ժամկետներ, գոհերի քանակ, այլ հիմնախնդիրներ),
2. հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվության ենթարկելու համար կիրառելի իրավունքին առնչվող հիմնահարցեր:

Առաջին խմբի մեջ մտնող հիմնահարցերը հիմնականում վերաբերում են այդ հանցագործության փաստական հանգամանքների վերհանմանը և միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դրանց գնահատմանը:

Երկրորդ խումբը կազմող հիմնահարցերի բուն նպատակն է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի, այն է՝ պայմանագրային և սովորույթային միջազգային իրավական այն նորմերի վերհանումը և վերլուծությունը, որոնք կարող են հիմնավորել այդ հանցագործության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը ներկայացվող պահանջների իրավաչափությունը և հիմք հանդիսանալ վերջինիս միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու համար: Սույն աշխատությունում հիմնականում անդրադարձ է կատարվում հենց կիրառելի իրավունքի հիմնախնդիրներին: Տվյալ որոշումը պայմանավորված է ոչ թե հեղինակի սուբյեկտիվ ընտրությամբ, այլ գործնական բնույթի հիմնախնդիրներով: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել ավելի քան իննսուս տարի առաջ: Ինքնին հասկանալի է, որ ժամանակակից միջազգային իրավունքը և այն միջազգային իրավունքը, որը գոյություն ուներ 20-րդ դարասկզբին, միմյանցից տարբերվող երևույթներ են: Ավելին, ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի ճնշող մեծամասնությունը պայմանագրային ամրագրում ստացավ միայն Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, ինչն ավելի է դժվարացնում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքի որոշման հիմնախնդիրը:

Բացի ցեղասպանության համար պատասխանատվության հիմնախնդիրներից, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը բարդացված է

¹ Պատահական չէ, որ այսօր Թուրքիայի կողմից Հայաստանին ներկայացվող պահանջների մեջ հետզհետե հնչում է «Հայկական Սահմանադրությունից և Անկախության մասին հռչակագրից որոշ արտահայտություններ հեռացնելու» անհրաժեշտությունը: Տե՛ս «*Armenia Consents to Negotiate Without 'Pre-Condition'*» by Suleyman Kurt: «*Zaman*». Istanbul, Wednesday, April 27, 2005.

նաև ցեղասպանության հանցագործությանն ուղղակիորեն չառնչվող, սակայն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության լույսի ներքո չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող այնպիսի հիմնահարցերով, ինչպիսիք են, մասնավորապես, Թուրքիայի Հանրապետության՝ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ լինելու հետ կապված հիմնահարցերը, ներկայիս միջազգային իրավունքի նորմերի հետադարձ կիրառելիության հիմնախնդիրները և այլն: Միայն այս ենթախմբի հարցերին պատասխան գտնելով է հնարավոր հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել և պատճառած վնասի համար համապատասխան հատուցում ստանալ:

Ինչ վերաբերում է առաջին ենթախմբում մատնանշված հարցերին, այն է՝ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստական հանգամանքների վերհանմանը, ապա այդ հարցերը, մեր կարծիքով, առանձին մանրակրկիտ հետազոտություն են պահանջում, որը, ցավոք, հնարավոր չէ սույն ուսումնասիրության շրջանակներում:

Սույն ուսումնասիրությունը բաղկացած է չորս փոխկապակցված մասերից, որոնցից յուրաքանչյուրը կոչված է լուսաբանել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության իրավական հարթության այս կամ այն հիմնահարցը: Ուսումնասիրության առաջին մասը նվիրված է ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող միջազգային իրավական նորմերի վերլուծությանը, ինչպես նաև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ դրանց կիրառելիության հնարավորության հարցերին: Հետազոտության այս մասում անդրադարձ է կատարվում մինչև *«Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին»* 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի (այսուհետև՝ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիա) ընդունումը գոյություն ունեցած՝ ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող միջազգային իրավական նորմերի բովանդակության վերլուծությանը, ինչպես նաև լուսաբանվում են հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կամ դրա առանձին դրույթների հնարավոր կիրառելիության մի շարք հիմնահարցեր:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այսօր հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվությունը հանգում է Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու հիմնախնդրին, սույն ուսումնասիրության երկրորդ մասում վերլուծության են ենթարկվում ցեղասպանության համար պետությունների և, առաջին հերթին, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, պայմանները և նման պատասխանատվության

իրավաչափությանն առնչվող մի շարք հարցեր:

Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմնահարցերն ուսումնասիրելիս հետազոտողները հիմնականում սահմանափակվում են նյութական իրավունքի հարցերի ներկայացմամբ՝ գրեթե չանդրադառնալով Թուրքիային միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու հետ կապված ընթացակարգային խնդիրներին, մինչդեռ դրանք չափազանց կարևոր են վերջինիս պատասխանատվության գործընթացն ապահովելու համար: Սա է այն հիմնական պատճառը, որ սույն հետազոտության երրորդ մասը նվիրվել է միջազգային կազմակերպությունների կամ դատական կամ արբիտրաժային մարմինների շրջանակներում հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու հնարավոր եղանակներին:

Ցեղասպանությունն արգելող նորմերի վերհանումից, պետությունների և, առաջին հերթին, Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվության իրավաչափության հարցերը լուսաբանելուց ու նման պատասխանատվության հնարավոր եղանակները ներկայացնելուց հետո, ուսումնասիրության եզրափակիչ՝ չորրորդ մասում անդրադարձ է կատարվում հայերի դեմ իրագործած գեղասպանությանն առնչվող գրեթե ամենաբարդ և ամենացավոտ հիմնախնդրին՝ դրա իրագործման հետևանքով Թուրքիայի համար առաջացող անբարենպաստ իրավաբանական հետևանքներին և միջազգային իրավական պատասխանատվության հնարավոր ձևերին ու տեսակներին:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև, որ սույն ուսումնասիրությունը հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության նկատմամբ կիրառելի իրավունքին առնչվող բոլոր հիմնահարցերին վերջնական պատասխան գտնելու նպատակ չի հետապնդում, այն ավելի շուտ փորձ է ներկայացնել տվյալ ոլորտին առնչվող բոլոր առանցքային հիմնախնդիրները և որոշակի կողմնորոշիչ լինել այդ հիմնահարցերը հետազոտողների համար:

**1. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԳԵԼՈՂ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՆՈՐՄԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ
ԿԻՐԱՌԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏԱՄԲ**

**1.1. Մինչև «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և
դրա համար պատժելու մասին» 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի
կոնվենցիայի ընդունումը գոյություն ունեցող՝ ցեղասպանության
հանցագործությունն արգելող միջազգային իրավական նորմերը**

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդրում ամենախրթին հարցերից է, այսպես կոչված, «կիրառելի իրավունքի», այլ կերպ ասած՝ միջազգային իրավունքի այն նորմերի վերհանման խնդիրը, որոնք պատասխանատվություն են նախատեսում այն հանցագործության համար, որը հետագայում ստացել է «ցեղասպանություն» անվանումը, և որոնք կարող են հիմք ընդունվել Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ որպես Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողին պատասխանատվության ենթարկելու պարագայում: Միայն կիրառելի իրավունքի սահմանները հստակեցնելուց հետո է հնարավոր անդրադառնալ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությանն առնչվող այլ իրավական հարցերին:

Սովորաբար հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերի հարցն ուսումնասիրելիս հետազոտողներն այն հանգեցնում են սուկ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության հարցին՝ հաշվի չառնելով ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող այլ նորմերի հետազոտության անհրաժեշտությունը:

Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան, անշուշտ, կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում այդ հանցագործության համար պատասխանատվություն սահմանող միջազգային իրավական փաստաթղթերի շարքում, սակայն այն սուկ այդ հանցագործությունն արգելող միջազգային իրավական փաստաթղթերից մեկն է: Բացի նշված կոնվենցիայից, այսօր ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմն ամրագրված է տասնյակ այլ միջազգային իրավական փաստաթղթերում, մասնավորապես՝ Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրությունում (հոդված 6), նախկին Հարավ-սլավիայի (հոդված 4) և Ռուանդայի (հոդված 2) համար ստեղծված *ad hoc* միջազգային քրեական տրիբունալների կանոնադրություններում և այլն:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանա-

տվության տեսանկյունից չափազանց մեծ կարևորություն են ներկայացնում մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը գոյություն ունեցած՝ ցեղասպանության հանցագործության կատարումն արգելող միջազգային իրավական նորմերի վերահանումը և դրանց վերլուծությունը: Այլ կերպ ասած՝ անհրաժեշտ է պատասխանել հետևյալ հարցերին, թե արդյոք հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության ժամանակահատվածում գոյություն ունեցել են ցեղասպանությունն արգելող միջազգային իրավական նորմեր, և եթե այո, ապա ինչպիսի փաստաթղթերում են դրանք ամրագրվել, և ինչպիսի բովանդակություն են ունեցել: Նշվածից զատ, անշուշտ, անհրաժեշտ է պարզել նաև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիությունը հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ: Այլ կերպ ասած՝ պատասխան գտնել այն հարցին, թե Կոնվենցիան ամբողջովին կամ դրա առանձին դրույթներ կիրառելի են հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ, թե ոչ, և եթե այո, ապա ինչ հիմքով և ինչ պայմաններում:

Այսպիսով, ո՞րն է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու դեպքում «կիրառելի իրավունքը»: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել, այսպես կոչված, «դասական միջազգային իրավունքի» գոյության ժամանակահատվածում, մինչև միջազգային իրավական նորմերի կողմից կայացման գործընթացը, որի հիմնական աղբյուրն, ի տարբերություն ժամանակակից միջազգային իրավունքի, ոչ թե միջազգային պայմանագիրն էր, այլ միջազգային սովորույթը: Հենց սովորույթային միջազգային իրավունքի նորմերով էին կարգավորվում պետությունների միջև առկա միջազգային իրավահարաբերությունները, միայն 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին սկսվեց միջազգային պայմանագրերի թվի զգալի աճ: Հենց միջազգային պայմանագրային բազայի ոչ մեծ լինելն ու սովորույթային նորմերի միջոցով հիմնական միջազգային իրավական հարաբերությունների կարգավորումն են բարդացնում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվություն նախատեսող նորմերի վերահանման խնդիրը:

Սովորույթային միջազգային իրավունքի նորմի գոյության ապացուցման համար անհրաժեշտ է երկու փոխկապակցված տարրերի՝ պետությունների պրակտիկայի և *opinio juris*-ի (պետությունների պրակտիկայում առաջացած կանոնի՝ որպես պարտադիր ուժ ունեցողի, ճանաչման) առկայությունը: Այս երկու տարրերի առկայությունը կարելի է ապացուցել պաշտոնատար անձանց՝ ներառյալ պետությունների ղեկավարների, հայտարարությունների և գործողությունների, մարդասիրական միջամտությունների պրակտիկայի, համանման իրավիճակներում պետությունների

նույնօրինակ վարվելակերպի կրկնման երկարատևության և նման պրակտիկայի դեմ որևիցե առարկության բացակայության միջոցով:

Ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող միջազգային իրավական նորմերի վերհանման համար նախևառաջ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ է ցեղասպանություն հանցագործությունը: Եթե վերացարկվենք Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 2-ում ամրագրված հասկացությունից, ապա ցեղասպանությունը կարելի է բնորոշել իբրև *կանխամտածված արարքների (սպանություններ, լուրջ մարմնական վնասվածքների կամ մտավոր խեղման պատճառում, կանխամտածված կյանքի այնպիսի պայմանների ստեղծում, որոնք միտված են խմբի լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը և այլն) ամբողջություն, որոնք միտված են որևէ ազգային, ռասայական, կրոնական կամ էթնիկական խմբի՝ որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացմանը*: Եթե ելնենք ցեղասպանության հանցագործության նմանօրինակ բնորոշումից, ապա ակնհայտ կդառնա, որ նշված երևույթը գոյություն է ունեցել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի և նույնիսկ ցեղասպանություն եզրույթի ի հայտ գալուց շատ ավելի վաղ: Եթե ժամանակակից միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկենք մի շարք իրադարձություններ, ինչպիսիք են Հին Սպարտայում հիլոտների զանգվածային պարբերական ոչնչացումը, Բարդուղիմեոսյան գիշերը, միջնադարյան ինկվիզիցիայի որոշ դրսևորումներ, ապա դրանք ոչ այլ ինչ են, քան ցեղասպանության հանցագործության դրսևորումներ:

Այդուհանդերձ, ցեղասպանությունը ոչ բոլոր ժամանակաշրջաններում է դիտվել իբրև հանցագործություն: Հին Աշխարհում և նույնիսկ Միջնադարում ցեղասպանության քաղաքականությունը, ըստ էության, արգելված չէր: Սակայն մարդու անօտարելի իրավունքների հայեցակարգի երևան գալը և դրա ամրագրումը նորմատիվ փաստաթղթերում էական ազդեցություն ունեցան ընդհանրապես իրավունքի և մասնավորապես միջազգային իրավունքի էության վրա: Այդ փոփոխությունների արդյունքում ցեղասպանության պրակտիկան, այսինքն՝ որևիցե ռասայական, ազգային, կրոնական կամ էթնիկական խումբ ամբողջովին կամ մասնակիորին որպես այդպիսին ոչնչացնելուն ուղղված կանխամտածված արարքների իրագործման պրակտիկան, նախ սկսվեց դիտվել իբրև բացասական, իսկ հետագայում՝ արգելված և միջազգային իրավունքով պատժելի: Արդեն 18-րդ դարավերջից սկսեցին ի հայտ գալ ցեղասպանությունն արգելող ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի սաղմերը: Միջազգային իրավունքի սովորութային նորմի ձևավորումը հարաբերականորեն երկար ժամանակահատված պահանջող գործընթաց է: Այսպես, օրինակ, եթե ցեղասպանությունն արգելող սովորութաիրավական նորմերն սկսեցին ի հայտ գալ

դեռևս 18-րդ դարի վերջում, ապա դրանց ձևավորման գործընթացը վերջնականորեն ավարտվեց միայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ ընդգրկելով գրեթե մեկ դար:

Այն փաստը, որ ցեղասպանությունն արգելող ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերը վերջնականորեն ձևավորվել են 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, հաստատվում է հսկայական քանակությամբ միջազգային իրավական փաստաթղթերով, պաշտոնական հայտարարություններով և մարդասիրական միջամտությունների պրակտիկայով:

Այսպես, 1774թ. հուլիսի 21-ի Քյուչուկ Քայնարջայի պայմանագիրն սկիզբ դրեց միջազգային իրավունքում մարդասիրական միջամտությունների դարաշրջանին: Տվյալ պայմանագրի հոդված 7-ը ճանաչեց Ռուսաստանի իրավունքը՝ սատար կանգնել ռուսական ուղղափառ եկեղեցու բոլոր հետևորդներին և տարածականորեն բոլոր ուղղափառ հպատակներին (բուլղարներին, հույներին): Նշված պայմանագրի հոդված 16-ի համաձայն՝ Մոլդավիան, Վալախիան և Սերբիան դարձան այդ իրավունքից ուղղակի և անմիջական օգտվողներ: 1774-1856թթ. միջև Ռուսաստանը Թուրքիայում իրականացրել է մարդասիրական միջամտությունների իրավունքը, թեև սահմանափակվելով ուղղափառ քրիստոնյաների պաշտպանությամբ: Կարելի է ասել՝ այդ պահից, ինչպես նշում է Վ.Տատրյանը, միջազգային իրավունքում ի հայտ եկավ սովորույթ, որն անվանվեց մարդասիրական միջամտություն (*l'intervention d'humanite*):

Որակապես նոր մակարդակի մարդասիրական միջամտության ինստիտուտը բարձրացավ Հունաստանի անկախության պատերազմի (1821-1830թթ.) ընթացքում և հատկապես դրանից հետո: Այսպես, օրինակ, 1840թ. ԱՄՆ նախագահը պետքարտուղարի միջոցով միջամտեց ի պաշտպանություն Օսմանյան կայսրությունում հետապնդվող՝ Ռոդոսի և Դամասկոսի հրեաների²:

19-րդ դարի երկրորդ կեսից բնաջնջումներից, կոտորածներից և հետապնդումներից ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների պաշտպանությունն ավելի հաճախ էր հիմք դառնում մարդասիրական միջամտության համար: Այդ միտման վառ ապացույց է Սիրիայում և Լիբանանում քրիստոնյա մորոնների պաշտպանությանն ուղղված մարդասիրական միջամտությունը:

1860թ. մահմեդական դրուզերը սանձազերծեցին քրիստոնյա մորոնների լայնածավալ կոտորած այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրության մաս

¹Տե՛ս V. N. Dadrian, Genocide as a problem of National and International Law. The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications // The Yale Journal of International Law, 1989, Vol. 14, № 2, p. 233.

²Տե՛ս L. Kuper, Genocide: its political use in the twentieth Century, New Haven CT, 1982, p. 19.

կազմող Սիրիայում և Լիբանանում: Եվրոպական երկրները միջամտություն իրականացրին՝ իրենց գործողություններն անվանելով մարդասիրական 1860թ. օգոստոսի 3-ի Փարիզի Արձանագրության մեջ... Սիրիայում և Լիբանանում քրիստոնյաների պաշտպանությանն ուղղված միջամտությանը վերաբերող, Եվրոպական տերությունների և Թուրքիայի միջև կնքված՝ «Սիրիայում խաղաղության վերականգնմանը և քրիստոնյաների պաշտպանությանն ուղղված» արձանագրության մեջ զուգակցվում էին **«կարգուկանոնի»** վերականգնման և **«կոտորածներից»** քրիստոնյաների պաշտպանության նպատակները¹:

Ցեղասպանության հանցագործության միջազգային հակահրավակության մասին են վկայում նաև 19-րդ դարի երկրորդ կեսի - 20-րդ դարի սկզբի՝ պետությունների ղեկավարների և այլ պաշտոնատար անձանց պաշտոնական հայտարարությունները: Այսպես, օրինակ, 1902թ. ԱՄՆ պետքարտուղարը *«հանուն մարդասիրության»* բողոք ներկայացրեց Ռուսիային ընդդեմ այդ երկրում հրեաների հետապնդումների՝ նշելով, որ իր կառավարությունը *«չի կարող լինել այդպիսի միջազգային իրավախախտումների լուր մասնակից»*, իսկ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահը 1904թ. Կոնգրեսին իր ուղերձում Ռուսաստանում Քիշնևյան պոգրոմների և *«հայերի սիստեմատիկ և տեսական ճնշման»* առնչությամբ հայտարարեց, որ *«գոյություն ունեն որոշ հանցագործություններ, որոնք կատարվում են հսկայական ծավալներով և այնպիսի աննկարագրելի դաժանությամբ, որ կասկած է առաջանում առ այն, թե, արդյոք, մեր ակնհայտ պարտականությունը չէ ընդդիմանալ, առնվազն դատապարտել կատարվածը և մեր համակրանքն արտահայտել նրանց, ում պատճառվել են այդ տառապանքները»*²: Ներկայացվածն ընդամենը սիստեմատիկորեն հետապնդող ազգային, կրոնական էթնիկական և այլ խմբերի պաշտպանությանն ուղղված մարդասիրական միջամտությունների պրակտիկայի և պաշտոնական հայտարարությունների որոշ դրվագներն էին, սակայն նույնիսկ դրանք թույլ են տալիս խոսել ցեղասպանության՝ միջազգային-իրավական արգելման մասին արդեն 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Թեև դասական միջազգային իրավունքի հիմնական աղբյուր էր հանդիսանում միջազգային սովորույթը, այդուհանդերձ, նշված ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցած սակավաթիվ միջազգային պայմանագրերում մենք ևս հայտնաբերում ենք տարատեսակ նշումներ ցեղասպանության հանցագործության արգելման մասին: Նման պայմանագրերի վառ օրինակ

¹ St' u V. N. Dadrian. Genocide as a problem of National and International Law. The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications // The Yale Journal of International Law, 1989, Vol. 14, № 2, p. 236.

² St' u Kuper L., Genocide: its political use in the twentieth Century, New Haven CT, 1982, p. 20.

է, մասնավորապես, 1878թ. Բեռլինի պայմանագիրը:

1878թ. Բեռլինի պայմանագիրը սուկ հաստատեց որոշակի կրոնական խմբերի հետապնդումն արգելող միջազգային սովորութաիրավական նորմերի գոյությունը՝ ճանաչելով հավասար իրավունքներ օսմանյան բոլոր հպատակների համար՝ անկախ կրոնից կամ դավանանքից (հոդված 62): Բեռլինի պայմանագիրը համանման պարտավորություններ սահմանեց նաև այլ պետությունների՝ Բուլղարիայի (հոդված 5), Չերնոգորիայի (հոդված 27), Սերբիայի (հոդված 35) և Ռումինիայի (հոդված 44) համար: 1878թ. Բեռլինի պայմանագիրը պարունակում էր նաև դրույթներ առանձին մարդկային խմբերի պաշտպանության վերաբերյալ, նրանում, մասնավորապես, նշվում էր, որ «*Բարձր Դուռը պարտավորվում է իրականացնել, առանց հետագա ձգձգման, տեղական պահանջունքներով պայմանավորված բարելավումներ և բարեփոխումներ հայերով բնակեցված շրջաններում և պաշտպանել նրանց անվտանգությունը չերքեսներից և քրդերից: Այն պարբերաբար կտեղեկացնի այդ նպատակով իր կողմից ձեռնարկված միջոցառումների մասին, այն Տերություններին, որոնք կհետևեն դրանց կիրառմանը*» (հոդված 61): Հենց նշված հոդվածի դրույթներն էլ ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը հիմք էին հանդիսանում Եվրոպական տերությունների բազմաթիվ միջամտությունների համար՝ ի պաշտպանություն հայկական բնակչության և նրա ոչնչացման կանխարգելման նպատակով¹:

Ցեղասպանության համար պատասխանատվության հիմքերը զարգացել են նաև պատերազմի օրենքների և սովորույթների նորմերի կողիֆիկացման շրջանակներում: 1899 և 1907թթ. տեղի ունեցած Խաղաղության կոնֆերանսներում կողիֆիկացվեցին պատերազմի օրենքները և սովորույթները, որի արդյունքում ընդունվեցին մեկ տասնյակից ավելի կոնվենցիաներ՝ պատերազմական գործողություններ բացելու, չեզոքության, ծովային պատերազմի և այլնի մասին: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տեսանկյունից չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն Յամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին 1899 և 1907թթ. Հաագայի կոնվենցիաները, որոնք դրվագորեն անդրադառնում էին պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությանն ընդհանրապես, սակայն չէին պարունակում կոնկրետ դրույթներ ցեղասպանության արգելման, այսինքն՝ պատերազմի ժամանակ որոշակի մարդ-

¹ Այսպես, օրինակ, 19-րդ դարավերջի հայտնի ավստրիացի իրավաբան Ֆ.Լիստը գտնում էր, որ հենց Բեռլինի պայմանագրի հոդված 61-ի դրույթները բացահայտորեն ճանաչեցին մեծ տերությունների իրավունքը «միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին հայկական շրջանների առնչությամբ ստեղծելով միջազգային իրավական հիմքեր հայերի օգտին 1895թ. միջամտության համար»: Ավելի մանրամասն տե՛ս *Лист Ф., Международное право в систематическом изложении. Юрьев (Дерпт): 1909, с. 82-83:*

կային խմբերի ոչնչացման արգելման վերաբերյալ¹: Այդուհանդերձ, նույնիսկ այն կցկտուր նորմերը, որոնք ամրագրված էին այդ կոնվենցիայում, ապացուցում են այն, որ որևէ մարդկային խումբ որպես այդպիսին ամբողջովին կամ մասնակիորեն ոչնչացնելը դիտվում էր, եթե նույնիսկ ռազմական գործողությունների ընթացքում ուղղակիորեն չարգելված, ապա առնվազն պատերազմի օրենքներին ու սովորույթներին չհամընկնող, դրանց չհամապատասխանող արարք: Անշուշտ, ո՛չ 1899թ., ո՛չ էլ 1907թ. Ցամաքային պատերազմի օրենքների ու սովորույթների մասին, ո՛չ էլ Հաագայի այլ կոնվենցիաները չէին անդրադառնում որոշակի խմբերի ոչնչացման հիմնախնդրին, ինչը, մեր կարծիքով, ինքնին հասկանալի էր. եթե արգելվում է քաղաքացիական բնակչության ոչնչացումն ընդհանրապես, ապա ենթադրվում է, որ քաղաքացիական բնակչության մաս կազմող որոշակի մարդկային խմբերի ոչնչացումը ևս արգելված արարք է:

Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար պատասխանատվության տեսանկյունից, սակայն, առավել մեծ նշանակություն ցայսօր ունեն ոչ այնքան նշված կոնվենցիաների դրույթները, որքան, այսպես կոչված, *«Մարտենսի վերապահումը»*: 1899թ. Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին կոնվենցիայի մշակման ընթացքում ռուս իրավաբան միջազգայնագետ Ֆ.Ֆ.Մարտենսը, որպես փոխգիշումային առաջարկ, որը թույլ տվեց առանց հիմնական հոդվածների փոփոխման միաձայն ընդունել ողջ կոնվենցիան, առաջարկեց լրացնել կոնվենցիայի նախաբանը հետևյալ դրույթով. *«Ներկայումս, սակայն, անհնար եղավ համաձայնության գալ՝ կապված այն դրույթների հետ, որոնք կներառեին գործնականում առաջացող բոլոր դեպքերը»*:

Մյուս կողմից՝ Բարձր Պայմանավորվող Տերությունների մտադրությունների մեջ չէր կարող մտնել այն, որպեսզի չնախատեսված դեպքերը, գրված դրույթների բացակայության հետևանքով, թողնվեին գորահրամանատարների կամայական հայեցողությանը:

Քանի դեռ հնարավորություն չի ընձեռվել ընդունել պատերազմի օրենքների ավելի ամբողջական ժողովածու, Բարձր Պայմանավորվող Կողմերը տեղին են համարում վկայել, որ իրենց կողմից ընդունված կանոնակարգերով չնախատեսված դեպքերում բնակչությունը և պատերազմողները շարունակում են գտնվել միջազգային իրավունքի սկզբունքների պաշտպա-

¹ Պետք է ընդգծել, որ, ցավոք, միջազգային մարդասիրական իրավունքն ընդհուպ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը չէր պարունակում մանրամասն դրույթներ պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին: Քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության վերաբերյալ առաջին կոնվենցիան Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին 1949թ. օգոստոսի 12-ի Ժնևի կոնվենցիան է: Ավելի մանրամասն տե՛ս *Пикте Ж., Развитие и принципы международного гуманитарного права. М.: МККК, 1993, с. 54-63; Гассер X-II, Международное гуманитарное право. М.: МККК, 1995, с. 55-58.*

նության և գործողության ներքո, որոնք բխում են քաղաքակիրթ ազգերի միջև հաստատված սովորույթներից, մարդասիրության օրենքներից և հասարակական գիտակցության պահանջներից»¹: Ակնհայտ է, որ նշված վերապահումն արդեն իսկ իր գոյությամբ ցեղասպանության հանցագործության արգելված լինելու լավագույնն ապացույցն է: Դժվար է պատկերացնել, որ 19-րդ դարի վերջին ցեղասպանության քաղաքականությունը իր ցանկացած բնորոշմամբ, կարող էր դիտվել որպես «քաղաքակիրթ ազգերի միջև հաստատված սովորույթներին, մարդասիրության օրենքներին և հասարակական գիտակցության պահանջներին» համապատասխանող արարք:

Անշուշտ, ցեղասպանության հանցագործության և հատկապես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության արգելված լինելու հարցում անգնահատելի նշանակություն ունի Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի 1915թ. մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագիրը, որում, մասնավորապես, նշվում էր. «Ողջ անցած ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայերի կոտորածներ քրդերի և թուրքերի կողմից օսմանյան իշխանությունների ակնհայտ թողտվությամբ, իսկ երբեմն նաև դրանց ուղղակի աջակցությամբ...»

Ելնելով Թուրքիայի կողմից մարդկության և քաղաքակրթության դեմ կատարվող այդ նոր հանցագործություններից՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնային կառավարությունները սույնով հրապարակայնորեն հայտարարում են Բարձր Դռանը, որ նրանք այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա այն տեղական ներկայացուցիչների վրա, որոնք առնչված կլինեն տվյալ կոտորածին»²:

Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հիշատակված հռչակագրում առաջին անգամ օգտագործվեց **«հանցագործություն մարդկության դեմ»** եզրույթը «Թուրքիայում հայերի կոտորածը բնորոշելու համար, ինչն այսօրվա չափանիշներով ընկնում է ցեղասպանության հասկացության ներքո»³: Այս փաստաթուղթը վերջնականորեն հաստատեց ցեղասպանության միջազգային հակաիրավականությունը: Մեր կարծիքով, սույն հռչակագրի հրապարակմամբ ցեղասպանության հանցագործության պատժելիության պաշտոնական ճանաչման գործընթացն իր հաղթական ավարտին հասավ, այսինքն՝ երկար ժամանակ ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմի տեսքով գոյություն ունեցած նորմն ստացավ *expresis verbis* ճանաչում:

¹ Տե՛ս Միջազգային իրավունք. Վարձատրությունը: Ստանդարտներ և օրենքներ: Մ.: ՄԱԿԿ, 2001, թ. 18.

² Տե՛ս «Свет», 13 мая 1915. № 124, տեքստը տպագրված է նաև Գեոցիդ արյան և Օսմանյան կայսրության փաստաթուղթերի և փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 1983, թ. 602-603.

³ Տե՛ս Միջազգային իրավունք: Ստանդարտներ և օրենքներ: Մ.: «Юрист», 2001, թ. 640.

Անտանտի երկրները փորձեցին իրագործել «Եռյակի» մայիսյան հռչակագրի դրույթները 1920թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրում: Նշված պայմանագիրը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կատարված միջազգային հանցագործությունների վերաբերյալ մի շարք դրույթներ էր պարունակում: Մասնավորապես, Պայմանագրի Գլուխ 7-ում՝ «Պատժամիջոցներ» (հոդվածներ 226-230), նախատեսված էին նորմեր պատերազմական հանցագործությունների և «կոտորածների (*massacres*)», այսինքն՝ հայերի դեմ իրագործած հանցագործության համար պատասխանատվության ենթարկելու համար: Այսպես, օրինակ, հոդված 226-ը նախատեսում էր, որ «Թուրքական կառավարությունը ճանաչում է Դաշնակից և Միավորված Տերությունների՝ նշված հանցագործությունները կատարողներին պատասխանատվության ենթարկելու իրավունքը»: Հոդված 230-ն իր հերթին պարտավորեցնում էր Թուրքիային «հանձնել Դաշնակից Տերություններին այդ հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց»:

Ցավոք, Սևրի պայմանագիրն այդպես էլ չվավերացվեց, չստեղծվեց նաև հոդված 230-ով նախատեսված տրիբունալը, թեև, այսպես կոչված, «**գինդադարի ժամանակահատվածում**» որոշ պաշտոնատար անձինք հայերի կոտորածների համար պատասխանատվության կանչվեցին ազգային դատարանների կողմից, Օսմանյան կայսրության քրեական օրենսդրության հիման վրա: Չնայած Սևրի պայմանագիրը, քաղաքական կոնյունկտուրայի փոփոխության հետևանքով, ուժի մեջ այդպես էլ չմտավ, այն, ըստ Ջ. Վերհովենի, շարունակում է մնալ Թուրքիայում հայկական բնակչության նկատմամբ կատարված արարքների հակաիրավական լինելու վառ ապացույցը¹:

Թեև սույն հետազոտության շրջանակներից դուրս է Սևրի և Լոզանի պայմանագրերի փոխհարաբերակցության վերլուծությունը, այդուհանդերձ, անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ դժվար է համաձայնվել այն հետազոտողների հետ, որոնք գտնում են, որ 1923թ. Լոզանի պայմանագիրն ամբողջությամբ փոխարինել է Սևրի պայմանագրին, քանի որ վերջիններիս առարկաները, ինչպես նաև մասնակիցները միայն մասամբ էին համընկնում²:

Վերը նշվածը թույլ է տալիս արձանագրել, որ ցեղասպանությունն իբրև սոցիալական երևույթ, գոյություն ունենալով միշտ կամ գրեթե միշտ,

¹ Joe Verhoeven, «Le peuple arménien et le droit international», in *Le crime du silence: le génocide arménien*, Ed. Champs Flammarion, Paris, 1984, p. 277 (Original in French, author's translation) cited in Alfred de Zayas. Memorandum on the genocide against Armenians 1915-1923 and the application of the 1948 Genocide Convention, p. 2.

² Սևրի պայմանագիրն ստորագրվել է Բրիտանական կայսրության, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի (Գլխավոր Դաշնակից Տերությունների), Հայաստանի, Բելգիայի, Հունաստանի, Շիջազի, Լեհաստանի, Պորտուգալիայի, Ռումինիայի, Սերբերի, խորվաթների և սլովենների պետության, Չեխոսլովակիայի (Դաշնակից տերություններ) և Թուրքիայի կողմից, այն դեպքում, երբ Լոզանի պայմանագրի մասնակիցներ էին Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Սերբերի, խորվաթների և սլովենների պետությունը և Թուրքիան:

միջազգային իրավական արգելքի տակ է վերցվել այդ արարքն իբրև լուրջ միջազգային իրավախախտում դիտող միջազգային իրավական նորմերի առաջացումից հետո: Սակայն անհնար է որևէ կերպ համաձայնվել այն տեսակետի հետ, որ ցեղասպանության հանցագործության միջազգային հակաիրավականությունը պայմանավորված է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կնքմամբ և շաղկապված է դրան:

Այս հարցի վերաբերյալ գոյություն ունեն երկու հիմնական տեսակետ: Խնդիրն այն է, որ որոշ հեղինակներ, հիմք ընդունելով այն փաստը, որ ցեղասպանության հանցագործությունն ամրագրող հիմնական ունիվերսալ միջազգային իրավական պայմանագրային գործիքը՝ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան, ընդունվել է 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին և ուժի մեջ մտել 1951թ. հունվարի 12-ին, պնդում են, որ ցեղասպանություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի նորմերի, կարող են դիտվել միայն դրա ուժի մեջ մտնելուց հետո կատարված արարքները: Հակառակ դեպքում, այս տեսակետի կողմնակիցների կարծիքով, մինչև կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքները որպես ցեղասպանություն որակելը կդիտվի իբրև *nullum crimen sine lege* սկզբունքի խախտում, քանզի ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմն առաջին անգամ ամրագրվել է միայն Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում¹: Նման մոտեցմանը սատարելու համար այդ տեսակետի կողմնակիցները շատ հաճախ թյուրիմացաբար օգտագործում են այն փաստարկը, որ ցեղասպանության, ինչպես նաև մարդկության դեմ ուղղված այլ հանցագործությունների համար պատասխանատվության ենթարկելը տեղի է ունեցել միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո՝ Նյուրնբերգի և Տոկիոյի միջազգային ռազմական տրիբունալների շրջանակներում: Սակայն գործնականում պատասխանատվությունն իրագործելը դեռ վկայություն չէ այն փաստի, որ ցեղասպանությունը հանցավոր է դարձել նշված ժամանակահատվածից: Մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքները որպես ցեղասպանություն որակելը *nullum crimen sine lege*² սկզբունքի խախտում դիտող հետազոտողները շատ հաճախ

¹ Տե՛ս, օրինակ, *Gunduz Aktan, The Armenian Problem and International Law in Turkaya Ataov (ed.). The Armenians in the Late Ottoman Period, Ankara, 2001, pp. 264-279, 304-314.* Ռուսաստանից հետազոտող Ս.Կոչոյի կարծիքով, «այսօր մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը, մինչև միջազգային իրավունքում «ցեղասպանություն» եզրույթի ի հայտ գալը տեղի ունեցած՝ ազգային կամ կրոնական խմբերի ոչնչացումը որպես ցեղասպանություն որակելու փորձերն անիրավաչափ են (մանավանդ, որ կոնվենցիան հետադարձ ուժ չունի): Այդ փաստերը պետք է որակվեն դրանց կատարման պահին գործող օրենքներով և անվիճելիորեն դատապարտվեն միջազգային հանրության կողմից, սակայն ձևականորեն իրավունքի դիրքերից դրանք ցեղասպանություն հանդիսանալ չեն կարող»: Տե՛ս *Кочой С., Геноцид: понятие, ответственность, практика // Уголовное право, 2001, №2, с. 10.*

² Չկա հանցագործություն չնշված օրենքում (լատ.):

հաշվի չեն առնում միջազգային իրավունքի մի շարք առանձնահատկություններ: Իրոք, միջազգային իրավունքում չի վիճարկվում այն փաստը, որ առանց միջազգային իրավունքի նորմով որոշակի գործողության կամ անգործության արգելման իրավաբանական պատասխանատվությունն անհնար է և անթույլատրելի: Այս դրույթն անվիճելիորեն վերաբերում է նաև ցեղասպանության հանցագործությանը: Մակայն նման մոտեցման կողմնակիցները, ինչպես նշվեց, հաշվի չեն առնում մեր մատնանշած այն հանգամանքը, որ միջազգային իրավունքի աղբյուր՝ պայմանագրային նորմերին զուգահեռ, հանդիսանում են և սովորության իրավական նորմերը, որոնց միջև իրավաբանական ուժի տեսանկյունից ոչ մի տարբերություն գոյություն չունի, ինչը բազմիցս ընդգծվել է ինչպես միջազգային իրավունքի գիտության մեջ, այնպես էլ պրակտիկայում¹: Հետևաբար, մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող նորմերի առկայությունն ապացուցման գործում պետք է ելնել ոչ միայն պայմանագրային իրավունքի նորմերից, այլ նաև պետությունների՝ կոտորածներից և բնաջնջումներից որոշակի մարդկային խմբերի պաշտպանությանն ուղղված և դրանով իսկ ցեղասպանությունն արգելող բավական կայուն պրակտիկայով:

Հիմնականում միջազգային իրավունքի արևմտյան դպրոցի ներկայացուցիչները ցեղասպանության հանցագործության հարցում հարում են տրամագծորեն հակառակ տեսակետի՝ պնդելով, որ ցեղասպանությունն ուղեկցել է մարդկությանն իր գոյության ողջ ընթացքում, և ցեղասպանության վաղ դեպքերի թվին են դասում որոշակի մարդկային խմբերի ոչնչացումը մոնղոլ-թաթարների՝ հատկապես Չինգիս խանի արշավանքների, Լենք Թեմուրի նվաճումների ընթացքում կամ, որպես օրինակ, հիշատակում են եվրոպացի նվաճողների կողմից ամերիկյան հնդկացիների ոչնչացումը և այլն²: Գրեթե համանման տեսակետ էր արտահայտում նաև ցեղասպանություն եզրույթի հեղինակ՝ լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինը, որը հիշատակում է պատերազմների, բնաջնջումների բազմաթիվ դասական օրինակներ, երբ վերացվել են ամբողջ ազգեր կամ ամբողջովին կամ գրեթե ամբողջովին բնակչության տարբեր խմբեր՝ հատուկ ընդգծելով, որ ցեղա-

¹ Տե՛ս *Даниленко Г.М.*, Обычай в современном международном праве, 1988, М. «Наука», с. 180, *Arthur M. Weisburd.*, Customary international law: the problem of treaties // *Vanderbilt journal of transnational law*, 1988, p. 85. Պայմանագրային և սովորության նորմերի հավասար իրավաբանական ուժի մասին դրույթը բազմիցս հաստատվել է և՛ միջազգային դատական, և՛ արբիտրաժային մարմինների որոշումներում: Տե՛ս, օրինակ, *Rainbow Warrior* (Նոր Զելանդիան ընդդեմ Ֆրանսիայի) և *Barcelona Traction* ընկերության գործերով որոշումները UN RIAA, vol. XX, p. 27 (1990), at p. 251, para. 75; *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Second Phase*, I.C.J. Reports 1970, p. 3 at p. 46.

² Տե՛ս, օրինակ, *Kunz J.*, The United Nations Convention on Genocide // *American Journal of International Law*, Vol. 43, № 4, October 1949, p. 741.

սպանության դեպքեր են, իմիջիայլոց, «Կարթագենի ոչնչացումը մ.թ.ա. 146թ., Տիտոսի կողմից Երուսաղեմի ավերումը մ.թ. 72թ., իսլամի կրոնական պատերազմները, խաչակրաց արշավանքները, ավրիգոյցիների ջարդերը, Երեսնամյա պատերազմում Մագդեբուրգի պաշարումը և վերջերս հայերի կոտորածները»¹:

Թեպետ, հանուն ճշմարտության, պետք է նշել նաև, որ այն տեսակետը, համաձայն որի՝ ցեղասպանությունը դարձել է հանցավոր արարք Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումից շատ ավելի վաղ, պաշտպանվում էր նաև խորհրդային միջազգային իրավունքի գիտության կողմից: Այսպես, հայտնի իրավաբան միջազգայնագետ, պրոֆ. Պ.Ս.Ռոմաշկինը դեռևս 1960-ական թթ. այն տեսակետն էր արտահայտում, թե «ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն է: Բուն «ցեղասպանություն» եզրույթն ի հայտ է եկել ոչ շատ վաղուց՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, և նշանակում է ռասայական, ազգային, էթնիկական կամ կրոնական դրդապատճառներով բնակչության առանձին խմբերի բնաջնջում: Սակայն դրանից դեռևս չի բխում, որ այդպիսի հանցագործություններ մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը չեն եղել: Ցեղասպանությունն ի հայտ է եկել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը սանձազերծած ֆաշիզմի առաջացումից շատ ավելի վաղ: Սակայն ցեղասպանության հանցագործությունները գերմանական ֆաշիզմի ագրեսիայի ժամանակահատվածում ձեռք բերեցին հսկայական ծավալներ»²:

Այս հարցում, մեր կարծիքով, անհնար է չհամաձայնվել պրոֆ. Յու.Գ.Բարսեղովի այն պնդման հետ, որ «ցեղասպանության հանցագործության միջազգային հակաիրավականության հարցում չի կարելի հիմնվել Ռ.Լեմկինի կողմից 1944թ. ստեղծված «ցեղասպանություն» եզրույթի կոնվենցիոնալ ամրագրման վրա, որպես *sine qua non* պայմանից: Եթե պայմանավորենք այս հանցագործության հանցակազմի տակ ընկնող արարքների որակման իրավաչափությունը տվյալ եզրույթի ձևական (ֆորմալ) պայմանագրային ճանաչմամբ, ապա նման որակման հնարավորությունն ստիպված կլինենք սահմանափակել ոչ միայն Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց հետո կատարված ցեղասպանության ակտերով, այլ նաև այն ստորագրած, վավերացրած կամ դրան միացած պետությունների շրջանակով»³:

¹ Տե՛ս R. Lemkin, Axis rule in occupied Europe: laws of occupation, analysis of government; proposals for redress. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944, p. 80 n.3, Raphael Lemkin, A crime without a name // American Scholar, Volume 15, № 2 (April 1946), pp. 227-230.

² Տե՛ս Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, М. «Наука», 1967, с. 264.

³ Տե՛ս Барсегов Ю.Г., Геноцид армян – преступление по международному праву, М. «XXI век – Согласие», 2000. – С. 62.

Իրոք, եթե դիտենք 1948թ. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան իբրև ցեղասպանությունն արգելող միջազգային իրավական նորմ ստեղծող փաստաթուղթ, ապա չի կարելի որպես պատժելի արարք որակել ոչ միայն հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանությունը, այլ նաև հրեաների ողջակիզումը (որոնք բնորոշելու համար, ըստ էության, և ստեղծվել էր ցեղասպանություն եզրույթը) և ցեղասպանության այն դեպքերը, որոնք տեղի են ունեցել 20-րդ դարի առաջին կեսին: Նման ենթադրությունն ավելի քան անհեթեթ է և չի կարող իրավաչափ դիտվել, քանի որ հենց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթների տեքստային վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ այն մշակողները չեն նպատակադրվել միջազգային իրավական նոր նորմ ստեղծել, այլ միայն փորձել են ամրագրել արդեն իսկ գոյություն ունեցող իրավական նորմի առկայության փաստը: Դրա մասին են վկայում հենց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 1-ի ձևակերպումները, որը, մասնավորապես, սահմանում է, որ «Պայմանավորվող կողմերը հաստատում են *(այլ ոչ թե սահմանում)*», որ ցեղասպանությունը, անկախ նրանից, կատարվում է խաղաղության կամ պատերազմի ժամանակ, միջազգային իրավունքի նորմերը խախտող հանցագործություն է...»:

Հետևաբար, Կոնվենցիայի հիմնական առաքելությունը կայանում է գոյություն ունեցող միջազգային իրավական նորմի ունիվերսալ պայմանագրային ճանաչման, այլ ոչ թե նորի ստեղծման մեջ²: Այդ հանգամանքն ընդգծվել է դեռևս 1948թ. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի նախապատրաստման ընթացքում: Կոնվենցիայի *Travaux préparatoires*-ը (նախապատրաստման փաստաթղթերը) պարունակում են ցեղասպանության պատմական փաստերի մասին բազմաթիվ նշումներ և հիշատակումներ: Այսպես, օրինակ, պայմանագրի նախապատրաստման ընթացքում Կուբայի ներկայացուցիչը նշել է, որ «պատմությունն ի հայտ է բերել ցեղասպանության անթվելի դեպքեր», Եգիպտոսի ներկայացուցիչը նշել է, որ «ցեղասպանության դեպքեր են տեղի ունեցել շատ վաղ անցյալում», Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ սըր Հարթլի Շուրբուսը (որը, ի դեպ, նաև Նյուրնբերգյան դատավարության բրիտանական գլխավոր մեղադրողն էր) ցեղասպանությունը դիտում էր որպես «*միջազգային իրավունքին արդեն իսկ ծանոթ հանցագործություն, որի դեպքերը պատմությունն ի հայտ է բերել դարերի ընթացքում*», Արգենտինայի ներկայացուցիչը որակում էր ցեղասպանությունը որպես «*հանցագործություն, որը, թեև միշտ հայտնի է եղել, որ գոյություն ունի, սակայն միայն վերջերս է բնորոշվել*»:

¹ Ընդգծումը մերն է:

² Տե՛ս *Барсегов Ю.Г.*, Геноцид армян – преступление по международному праву, М., «XXI век – Согласие», 2000, с. 68-70.

³ Official Records of the Third Session of the General Assembly, Part I, Sixth Committee, statements by Mr. Blanco, p. 23, by Mr. Raafat, p. 500, by Sir Hartley Shawcross, p. 40, by Mr. Bustos Fierro, p. 28.

Այն հանգամանքը, որ մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի գեղասպանության հանցագործության հանցակազմի կոնկրետ նկարագրություն գոյություն չուներ, ևս չի կարող որպես գեղասպանությունն արգելող նորմի բացակայություն դիտվել: Միջազգային իրավունքի նորմերի յուրահատկությունն այն է, որ դրանք չեն պարունակում կոնկրետ սանկցիաներ և հաճախ բնորոշում են երևույթներն ընդամենը հիմնական գծերով՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտներին իրավունք ընձեռելով ինքնուրույնաբար որոշել դրանց իրագործման ձևերը: Մասնավորապես, Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում մեղադրանքի հիմքում ընկան այնպիսի արարքներ, որոնք միջազգային կոնվենցիաներում ուղղակիորեն հանցագործություններ չէին անվանվում, և դրանց կատարման համար անհատական քրեական պատասխանատվություն չէր նախատեսվում: Ա. Ասատուրի կարծիքով՝ «Միջազգային իրավունքի ակնհայտ բացերը հաշվի առնելով՝ Նյուրնբերգյան դատավարության մեղադրող պետությունները մեծ նշանակություն էին հատկացնում այն փաստին, որ Միջազգային ռազմական տրիբունալի կանոնադրությունում ամրագրված են միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմեր, որոնք միջազգային սովորույթների տեսքով գոյություն են ունեցել մինչև Տրիբունալի ստեղծումը: Այդ նորմերի գոյության ապացույց էր հանդիսանում պետությունների կողմից դրանք ճանաչելու և պահպանելու պրակտիկան, ինչպես նաև տարբեր միջազգային կազմակերպությունների և ֆորումների՝ միջազգային իրավունքում այդ նորմերի հաստատմանը և ամրագրմանն ուղղված գործունեությունը: Այդ նորմերը դարձել էին ընդհանուր միջազգային իրավունքի բաղկացուցիչ մաս և ճանաչվում էին անկախ պետությունների այս կամ այն կոնվենցիային մասնակցությունից»¹: Եթե հանցագործությունների պատժելիության հարցում էլնել միջազգային պայմանագրային նորմերում միջազգային հանցագործությունների կոնկրետ հանցակազմերի ամրագրումից, ապա նույնիսկ այսօր չի կարելի իբրև հանցագործություն դիտել այնպիսի արարքներ, ինչպիսիք են էկոցիդը, որի միջազգային պայմանագրային բնորոշում դեռևս գոյություն չունի, կամ միջազգային ահաբեկչությունը, որի համաշխարհորեն ճանաչված հասկացությունը միջազգային հանրության կողմից դեռևս չի մշակվել և այլն: Գտնում ենք, որ նման ըմբռնումը չի համապատասխանում գոյություն ունեցող միջազգային իրավական իրականությանը:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Օսմանյան կայսրությունը, լինելով 1899թ. Ցամաքային պատերազմի օրենքների ու սովորույթների մասին Հաագայի երկրորդ կոնվենցիայի, 1878թ. Բեռլինի պայմանագրի և այլ միջազգային

¹Sk u Asatur A.A., Развитие международного уголовного права и деятельность международных уголовных судов // Московский журнал международного права, 2000, №2(38), с. 228.

իրավական փաստաթղթերի մասնակից, ստորագրելով Սերի պայմանագիրը և ստանձնելով մի շարք այլ միջազգային իրավական պարտականություններ, պարտավորված էր ապահովել կայսրության հայկական բնակչությանն ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացումից: Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանությունը դիտարկվում է ոչ միայն իբրև սովորության միջազգային իրավունքի նորմերի, այլ նաև Օսմանյան կայսրության միջազգային պայմանագրային պարտավորությունների խախտում: Լինելով միջազգային հանրության մի մասնիկ՝ Օսմանյան կայսրությունը պարտավոր էր գործել միջազգային իրավունքին համապատասխան, որն արգելում էր նշված հանցագործությունը:

Իհարկե, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության ժամանակահատվածում «գեղասպանություն» (գենոցիդ) եզրույթ դեռևս գոյություն չուներ, այն ի հայտ եկավ միայն 1944թ. նոյեմբերին լույս տեսած Ռ.Լեմկինի «Առանցքի ղեկավարումը բռնազավթված Եվրոպայում» հայտնի աշխատության մեջ¹: Ռ.Լեմկինի պնդմամբ, այդ հանցագործությունը (գեղասպանությունը) հանցագործություն էր առանց անվանման²: Պաշտոնական շրջանառության մեջ այս եզրույթն առաջին անգամ մտավ 1945թ. հոկտեմբերի 18-ի՝ Նյուրնբերգի միջազգային ռազմական դատարանի մեղադրական եզրակացության մեջ, այնուհետև ամրագրվելով ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1946թ. դեկտեմբերի 11-ի 96/1 բանաձևում և Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում: Այդուհանդերձ, բուն գեղասպանության հանցագործությունը գոյություն է ունեցել և դիտվել է իբրև պատժելի արդեն հայերի դեմ իրագործված գեղասպանության ժամանակ:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարելի է վստահորեն հայտարարել, որ պետությունների միջազգային իրավական պրակտիկան, մարդասիրական միջամտությունների ինստիտուտի առաջացումն ու զարգացումը և 19-րդ դարի երկրորդ կեսի միջազգային պայմանագրերի նորմերի վերլուծությունը վկայում են այն մասին, որ որևէ ռասայական, ազգային, կրոնական կամ էթնիկական խումբ որպես այդպիսին ոչնչացնելուն նպատակաուղղված կանխամտածված արարքների ամբողջությունը, որը հետագայում անվանվեց գեղասպանություն, դիտվում էր որպես ընդհանուր միջազգային իրա-

¹ Տե՛ս *Raphael Lemkin*, *Axis rule in Occupied Europe: Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress*, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944, p. 79 - 95.

² Իր «Հանցագործություն առանց անվանման» հոդվածում Ռ.Լեմկինն ընդգծում էր. «Մինչ հասարակությունը պաշտպանություն է որոնում անձի դեմ հանցագործությունից, առ այսօր որևէ լուրջ ջանք չի ձեռնարկվել՝ ուղղված սպանությունները և միլիոնավոր մարդկանց ոչնչացումը կանխարգելելուն ու պատժելուն: Ակնհայտ է, որ նույնիսկ այդ երևույթի համապատասխան անվանում գոյություն չուներ: Ինչ վերաբերում է նացիստների վայրագություններին այս պատերազմում, ապա Ռիխտսոն Չերչիլը 1941թ. օգոստոսի իր ելույթում նշում էր, որ «մենք առանց անվանման հանցագործության վկաներ ենք»: Տե՛ս *Raphael Lemkin*, *A crime without a name*, *American Scholar*, Volume 15, no. 2 (April 1946), p. 227-230.

վունքի նորմերին հակասող և դրանով պատժելի արարք ամենաուշը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից: Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը, անվանենք այն այդպես թե ոչ, դիտվում էր որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի լրջագույն խախտում և առաջ էր քաշում Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական պատասխանատվությունը:

1.2. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին» 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի դրույթների կիրառելիությունը հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ

Մինչև 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը ցեղասպանությունն արգելող ունիվերսալ միջազգային պայմանագիր գոյություն չուներ, չնայած նրան, որ ցեղասպանությունը դիտվում էր որպես հանցագործություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի: ՄԱԿ-ի ստեղծումից հետո այն կենտրոնացրեց իր ջանքերը ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու ուղղությամբ:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 96(1) բանաձևը դարձավ ՄԱԿ-ի առաջին փաստաթղթերից մեկը: Այն, փաստորեն, առաջին անգամ փորձեց գրավոր ձևակերպել ցեղասպանության հանցագործության էությունը՝ բնորոշելով վերջինս որպես «... ամբողջական մարդկային խմբերի գոյության իրավունքի ճանաչման մերժում, այնպես, ինչպես մարդասպանությունը նշանակում է առանձին մարդկային էակների կյանքի իրավունքի ճանաչման մերժումը. գոյության իրավունքի ճանաչման նման մերժումը վիրավորում է մարդկային խիղճը, մեծ վնասներ է պատճառում մարդկությանը, որը զրկվում է այդ մարդկային խմբերի կողմից տրվող մշակութային և այլ արժեքներից, և հակասում է բարոյական օրենքին, Միավորված Ազգերի ոգունու նպատակներին»: Թիվ 96(1) բանաձևը մշակողները հսկայական ներդրում կատարեցին այն փաստի հաստատման գործում, որ ցեղասպանությունն արգելված էր քննարկվող փաստաթղթերի ընդունումից շատ ավելի վաղ՝ հատուկ մատնանշելով «ցեղասպանության բազմաթիվ հանցագործություններ, երբ ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացման ենթարկվեցին ռասայական, կրոնական, քաղաքական և այլ խմբեր», և նշելով, որ «ցեղասպանության հանցագործության համար պատժելը միջազգային կարևորության հարց է»: Ելնելով վերը նշվածից՝ Գլխավոր ասամբլեան եկավ այն եզրակացության, որ «...ցեղասպանությունը՝ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, հանցագործություն է, որը դատապարտվում է քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից և որի կատարման համար մեղավորները և հանցակիցները են-

թակա են պատժի, անկախ նրանից, թե նրանք մասնավոր անձինք են, պետական պաշտոնատար անձինք կամ պետական գործիչներ, և անկախ նրանից, թե հանցագործությունը կատարված է կրոնական, ռասայական, քաղաքական կամ որևիցե այլ դրդապատճառներով»¹: Քննարկվող բանաձևն անհրաժեշտ քաղաքական և իրավական հիմք ծառայեց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի մշակման համար:

Ինչպես նշել ենք, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան ընդունվել է 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին և ուժի մեջ մտել 1951թ. հունվարի 12-ին: Տվյալ կոնվենցիայի հիմնական նպատակն էր հաստատել այն փաստը, որ ցեղասպանությունը դիտվում է որպես հանցագործություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի և մեկընդմիջտ ճանաչել ցեղասպանությունն արգելող ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմի գոյության փաստ ու սահմանել կոնվենցիայի բուն էությունը՝ հստակեցնել և մանրամասնել ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերով արդեն երկար ժամանակ արգելված արարքը:

Տվյալ եզրահանգումը Կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուն պես՝ հաստատվեց 1951թ. ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի խորհրդատվական եզրակացության մեջ, որում նշվում էր, որ «Կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքները ճանաչվում են բոլոր քաղաքակիրթ պետությունների կողմից որպես պարտադիր՝ նույնիսկ առանց որևէ կոնվենցիոնալ ամրագրման»²:

Ներկայացված խորհրդատվական եզրակացությունը վերջ դրեց ցեղասպանության հանցագործության և Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի վերաբերյալ բանավեճերին՝ հաստատելով, որ կոնվենցիայի հիմնարար սկզբունքները պարտադիր են բոլոր պետությունների համար՝ որպես *erga omnes* պարտավորություններ:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության կապակցությամբ առաջանում է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հետադարձության (ռետրոակտիվ գործադրման) հիմնախնդիրը: Հիմնվելով պրակտիկայի և Նյուրնբերգի տրիբունալի որոշումների, Իսրայելում Ադոլֆ Էյխմանի դատավարության, ինչպես նաև այն ընդհանուր կանխավարկածի վրա, որ հետադարձություն չթույլատրող նորմը չի տարածվում միջազգային հանցագործությունների վրա՝ հետազոտողների մի խումբ, ինչպիսիք են Յու.Գ.Բարսեղովը³, Շ.Թորիկյանը⁴, Ա. դը Զայասը⁵ և այլոք, պաշտպանում են մի տեսա-

¹ Տե՛ս Բեզոլուցիոն, քոնյաթե Գեներալնոյ Ասսամբլեյի նա Վտորոյ խաթի Սերվոյ սեսիոնի ս 23 օկտյաբրյա ս 15 դեկաբրյա 1946 ց., Նյու-Յորկ: ՕՕՆ, 1947, ս. 140.

² Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion, ICJ Reports (1951), pp. 15-69, See Diane F. Orentlicher, «Genocide» in Roy Gutman and David Rieff (eds.), Crimes of War, New York, 1999, pp. 153-157. Joe Verhoeven, «Le Crime de Génocide», in Revue belge de droit international, vol XXIV, 1991, pp. 5-26 at 13.

³ Տե՛ս Բարսեղով Յ.Գ., Գեոցիդ արմյան – քրեստյաթլեոնալ քրա, Մ., «XXI վեկ – Տոցլասիե», 2000, ս. 61-70.

⁴ Տե՛ս Toriguian S., The Armenian Question and International Law. La Verne, Ca: «ULV Press», 1988, p. 33-34.

⁵ Տե՛ս Alfred de Zayas, Memorandum on the genocide against Armenians 1915-1923 and the application of the 1948 Genocide Convention, p. 7-8.

կետ, համաձայն որի՝ հնարավոր է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիությունը մինչև դրա ուժի մեջ մտնելը կատարված արարքների նկատմամբ: Հետագոտողների մի այլ խումբ՝ Ս.Կոչոյ¹, Գ.Աքթան² և այլոք, հերքում են մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների, մասնավորապես՝ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ Կոնվենցիան կիրառելու հնարավորությունը՝ նշելով, որ վերջինս չի կարող դիտվել որպես այդպիսին, քանի որ դրա կատարման ժամանակ ցեղասպանության հանցագործությունն արգելող միջազգային պայմանագիր գոյություն չի ունեցել:

Վերադառնալով Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հետադարձ ուժի հիմնահարցին՝ անհրաժեշտ է նշել, որ ցայսօր գոյություն չունի որևէ հեղինակավոր պաշտոնական միջազգային իրավական փաստաթուղթ, որը կհաստատեր կամ կմերժեր Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության հնարավորությունը մինչև դրա ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ: Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի համաձայն, *«Պայմանավորվող կողմերի միջև վեճերը՝ կապված սույն Կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման կամ կատարման հետ, ներառյալ նաև ցեղասպանության կամ սույն Կոնվենցիայի III հոդվածում թվարկված որևէ արարք կատարելու համար այս կամ այն պետության պատասխանատվության վերաբերյալ վեճերը, հանձնվում են Արդարադատության միջազգային դատարանի քննությանը՝ վեճի կողմերից յուրաքանչյուրի պահանջով»*: Հետևաբար, համաձայն վերը նշված հոդվածի՝ կոնվենցիայի դրույթների *մեկնաբանությունը ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի բացառիկ իրավասությունն է*: Մինչև ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը վերջնական որոշում չկայացնի մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ դրա կիրառելիության հնարավորության կամ անհնարության վերաբերյալ, ցանկացած դատողություն կհանդիսանա կոնվենցիայի՝ պարտադիր ուժ չունեցող, դոկտրինալ (ոչ պաշտոնական) մեկնաբանություն:

Կոնվենցիայի հնարավոր ռետրոակտիվ կիրառման տեսանկյունից գործնական հետաքրքրություն է ներկայացնում Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ (Բոսնիա և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի) գործով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի որոշման մեջ արտահայտված իրավական դիրքորոշումը, որում շոշափվել է Կոնվենցիայի ռետրոակտիվ գործողության հարցը:

¹ Տե՛ս Կոչոյի Շ., Գеноцид: понятие, ответственность, практика // Уголовное право, 2001, №2, с. 10-12.

² Տե՛ս Gunduz Aktan, The Armenian Problem and International Law in Turkkaya Ataov (ed.) The Armenians in the Late Ottoman Period, Ankara, 2001, pp. 265, 305.

Իր նախնական առարկումներում Հարավսլավիան (Սերբիա և Չերնոգորիա), հիմնվելով այն հանգամանքի վրա, որ «քանզի 1992թ. դեկտեմբերի 29-ով թվագրված միանալու (succession) մասին ծանուցումը, որով, այսպես կոչված, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի Հանրապետությունը ցանկություն է արտահայտել դառնալ 1948թ. Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայի մասնակից, ունի Կոնվենցիային միանալու (accession) ուժ:

Տվյալ գործով Դատարանն իրավագործություն ունի 1993թ. մարտի 29-ից, և, հետևաբար, մինչև այդ ամսաթիվը տեղի ունեցած մեղսագրվող ակտերի կամ փաստերի վերաբերյալ Դիմողի (Claimant) հայցը Դատարանի իրավասության տակ չի ընկնում»¹:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նշված նախնական առարկությունը կարող էր մերժվել Դատարանի կողմից, Հարավսլավիան, առանց տվյալ առարկությանը վնասելու, այն ամրապնդել է նաև հետևյալ նախնական առարկությամբ. «Եթե Դիմող պետության՝ 1992թ. դեկտեմբերի 29-ով թվագրված միանալու ծանուցումը տվյալ հիմքով ենթադրում է, որ Դիմող պետությունը 1948թ. Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի մասնակից է 1992թ. մարտի 6-ից՝ համաձայն ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի, Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիան չի գործի կողմերի միջև մինչև 1992թ. դեկտեմբերի 29-ը, ուստի, այն չի ենթադրում Դատարանի իրավագործությունը մինչև 1992թ. դեկտեմբերի 29-ը տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ, և, հետևաբար, Դիմողի՝ մինչև 1992թ. դեկտեմբերի 29-ը տեղի ունեցած մեղսագրվող արարքներին և փաստերին վերաբերող դիմումը Դատարանի իրավագործության տակ չի ընկնում»²:

Կայացրած որոշման մեջ դատարանը մերժեց Հարավսլավիայի կողմից մատնանշված առարկությունները, նշելով, որ «...Իր վեցերորդ և յոթերորդ առարկություններում Հարավսլավիան, իր դիրքորոշումը հիմնելով իրավական ակտերի անհետադարձության սկզբունքի վրա, իրոք, լրացուցիչ փաստարկ ներկայացրեց այն մասին, որ նույնիսկ եթե Դատարանը Կոնվենցիայի հիման վրա կարող էր իրավագործությամբ օժտված լինել, այն կարող էր գործ ունենալ միայն այն իրադարձությունների հետ, որոնք հետոնել են տարբեր տարեթվերին, որոնցից Կոնվենցիան կարող էր Կողմերի համար կիրառելի դառնալ: Այս կապակցությամբ Դատարանն այն տեսա-

¹ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) – Judgments – Preliminary Objections – 11 July 1996, para. 14.

² Այսինքն՝ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի անկախության հռչակման ամսաթվից:

³ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) – Judgments – Preliminary Objections – 11 July 1996, para. 14.

կետին է հարում, որ Յեղասպանության մասին կոնվենցիան և, մասնավորապես, հոդված IX-ը չի պարունակում որևիցե դրույթ, որի նպատակը կամ օբյեկտը նման կերպով *ratione temporis* դրա (Դատարանի) իրավագործության սահմանափակումն էր, իր հերթին՝ Կոդերն իրենք չեն կատարել ոչ մի վերապահում այդ նպատակով ոչ կոնվենցիայի վերաբերյալ, ոչ էլ Դեյթոն-Փարիզյան համաձայնագրի ստորագրման կապակցությամբ: Դատարանը, այսպիսով, եկավ եզրակացության, որ այն տվյալ գործում օժտված է իրավագործությամբ ցեղասպանության մասին կոնվենցիային ուժ տալու առումով Բոսնիայում և Հերցեգովինայում ընթացող ընդհարման սկզբից նեթ տեղի ունեցած պատշաճ փաստերի նկատմամբ: Այս եզրակացությունը, բացի դրանից, համապատասխանում է կոնվենցիայի օբյեկտին և նպատակին, ինչպես դրանք սահմանվել են Դատարանի կողմից 1951թ. ...»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, նշված իրավական դիրքորոշումը, ըստ էության, չի բացառում 1948թ. Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի հետադարձ կիրառման հնարավորությունը: Սակայն, հանուն ճշմարտության, պետք է նշել, որ գոյություն ունի որոշակի տարբերություն նախկին Հարավսլավիայի վերը քննարկված իրավիճակի և հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդրի միջև: Նշված օրինակում իրադարձությունները տեղի են ունեցել թեև Բոսնիայի և Հերցեգովինայի համար Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց առաջ, սակայն դրա՝ որպես այդպիսին, ուժի մեջ մտնելուց հետո, բացի դրանից, Հարավսլավիայի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Հանրապետությունն ստորագրել էր Յեղասպանության մասին կոնվենցիան 1948թ. դեկտեմբերի 11-ին և վավերացրել այն 1950թ. օգոստոսի 29-ին²: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրը բարդացված է այն հանգամանքով, որ այդ հանցագործության հանցակազմը կազմող արարքները տեղի են ունեցել կոնվենցիայի ընդունումից և ուժի մեջ մտնելուց շատ ավելի վաղ: Կտարածի³, արդյոք, դատարանը կոնվենցիայի հետադարձ կիրառելիության հնարավորության վերաբերյալ նշված իրավական դիրքորոշումը մինչև կոնվենցիայի ընդունումը կամ ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների վրա: Այդ հարցի լուծումն ամբողջովին կախված է հենց դատարանից: Սակայն, չափազանց հետաքրքրական է այն, որ Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի գործով Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի հետադարձ կիրառելիության օգտին արտահայտվել են Միջազգային դատարանի 15 անդամներից 14-ը: Դեմ է քվեարկել միայն Հարավսլավիայի կողմից հրավիրված *ad hoc* դատավոր Կրեչան:

¹ Նույն տեղում, para. 34.

² United Nations, Treaty Series, vol. 78, p. 277.

Ելնելով նշվածից՝ գտնում ենք, որ այսօր հնարավոր չէ միանշանակ դրական կամ բացասական պատասխան տալ կոնվենցիայի հետադարձ ուժի հարցի վերաբերյալ: Կարելի է միայն վստահորեն նշել, որ ոչինչ ո՛չ կոնվենցիայի դրույթներում, ո՛չ էլ դրա նախապատրաստման փաստաթղթերում չի ենթադրում կամ բացառում դրան հետադարձ ուժ հաղորդելը: Անհրաժեշտ ենք համարում նաև նշել, որ մի շարք հեղինակներ հարում են այն տեսակետին, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան կիրառելի է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ, քանի որ այդ հանցագործությունը դեռ շարունակվում է, այսինքն՝ չեն վերացվել դրա հետևանքները, քանի որ դեռևս շարունակվում են հայ ազգի ասիմիլյացիայի, մշակութային արժեքների, հուշարձանների, եկեղեցիների և այլն ոչնչացման գործընթացները¹:

Անկախ նրանից՝ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ, թե ոչ, ցեղասպանության հանցագործությունը, ինչպես արդեն իսկ նշվեց, դիտվում է որպես ժամանակակից ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմից բխող պարտավորության լուրջ խախտում և պատժելի է անկախ որևէ կոնվենցիոնալ պարտավորությունից: Հակառակ դեպքում, ոչ միայն մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը կատարված ցեղասպանության արարքները, այլ նաև կոնվենցիայի մասնակից չհանդիսացող պետությունների տարածքում կատարված արարքները չեն կարող պատժելի դիտվել: Գտնում ենք, որ այսօր գրեթե ոչ ոք չի պաշտպանի նման անտրամաբանական դատողությունը:

Անհրաժեշտ ենք համարում ևս մեկ անգամ ընդգծել, որ նույնիսկ եթե կոնվենցիայի հետադարձ կիրառելիության անթույլատրելիության կողմնակիցները կարողանան ապացուցել իրենց դատողությունների ճշմարտացիությունը, ապա այդ դեպքում ևս այն սկզբունքները, որոնց վրա հիմնված է կոնվենցիան, կիրառելի կլինեն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության կամ ցանկացած այլ ցեղասպանության դեպքի նկատմամբ, որը կատարվել է ցեղասպանությունն արգելող միջազգային իրավական նորմի ձևավորումից հետո, սակայն մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը:

¹ Տե՛ս *Toriguian S.*, *The Armenian Question and International Law*. La Verne, Ca: «ULV Press», 1988, pp. 33-34.

2. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԶՉԱՓՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

2.1. Ցեղասպանության հանցագործության համար պետությունների միջազգային իրավական պատասխանատվության իրավաչափությունը և հիմքերը

Միջազգային հանցագործությունների և, առաջին հերթին, ցեղասպանության կատարման համար պետությունների միջազգային իրավական պատասխանատվության կանչելու հնարավորությունը միջազգային իրավունքում չի վիճարկվում: Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ը ամրագրում է, որ «Պայմանավորվող կողմերի միջև վեճերը՝ կապված սույն Կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման և կատարման հետ, ներառյալ նաև ցեղասպանության կամ 3-րդ հոդվածում թվարկված որևէ արարք կատարելու համար այս կամ այն պետության պատասխանատվության վերաբերյալ վեճերը, հանձնվում են Միջազգային դատարանի քննությանը վեճի կողմերից յուրաքանչյուրի պահանջով»: Հիշատակված հոդվածի դրույթները նախատեսում են ցեղասպանության համար պետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության կանչելու հնարավորություն: ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի վերջին տարիների պրակտիկան միայն հաստատում է նման հնարավորությունը: 20-րդ դարի 90-ական թվականներին մի քանի դատավարությունն նախաձեռնվեց ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում (Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի (1993թ.)¹, Հարավսլավիան ընդդեմ ՆԱՏՕ-ի (1999թ.)², Խորվաթիան ընդդեմ Հարավսլավիայի (1999թ.)³: Ցեղասպանության համար պետությունների միջազգային պատասխանատվության հնարավորությունն ամրագրված է նաև 2001թ. դեկտեմբերի 12-ի ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 56/83 բանա-

¹ Order on Request for the Indication of Provisional Measures in Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), 1993 I.C.J. (April 8).

² Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Yugoslavia v. NATO.), 1999 I.C.J. (April 29).

³ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Yugoslavia), 1999 I.C.J. (July 2).

ձևում Միջազգային հակաիրավական արարքների համար պետությունների պատասխանատվության վերաբերյալ¹: Այդ բանաձևին հավելվածի տեսքով կցված էր նույն վերտառությամբ մի փաստաթուղթ, որը ՄԱԿ-ի Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի առավել քան 50 տարվա աշխատանքի արդյունքն էր և, ըստ էության, պետությունների միջազգային իրավական պատասխանատվության ոլորտում սովորության նորմերն ամրագրող միակ փաստաթուղթն է (այսուհետև՝ Պատասխանատվության մասին հողվածներ): Պատասխանատվության մասին հողվածների բաժին III-ը՝ «*Ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորությունների լուրջ խախտումներ*» վերտառությամբ (40, 41 հողվածներ), նվիրված է, այսպես կոչված, «միջազգային հանցագործությունների» համար պետությունների պատասխանատվությանը: Նշված փաստաթղթի հողված 40-ի մաս 2-ը սահմանում է, որ «*Նման պարտավորության խախտումը լուրջ է, եթե այն գուցե չի կոչվում է պատասխանատու պետության պարտավորության կոպիտ կամ սխտեմատիկ չկատարման հետ*»: ՄԱԿ-ի Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի կողմից այդ փաստաթղթի վերաբերյալ արված մեկնաբանություններում նշվում է, որ ցեղասպանությունը պետք է դիտվի որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորությունների լուրջ խախտում²: Ցեղասպանության արգելվածության իմպերատիվ բնույթը հաստատվել է նաև ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի մի քանի որոշումներում³:

Ցեղասպանության հանցագործության համար պետություններին միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու գործում մեծ նշանակություն ունի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի արդեն իսկ հիշատակված հողված 9-ը, որը նվիրված է ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում միջազգային վեճերի լուծմանը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Միջազգային դատարանում կոնվենցիայի մեկնաբանման և կատարման մասին վեճերը Միջազգային դատարանի քննությանը հանձնելու վերաբերյալ դրույթներ ներառված են եղել դեռևս կոնվենցիայի առաջին նախագծում (ՄԱԿ-ի քարտուղարության կողմից մշակված): Նշված նախագծի հողված 14-ում նշվում էր, որ «*սույն Կոնվենցիայի մեկնաբանման կամ կիրառման վերաբերյալ վեճերը հանձն-*

¹ Official Records of the General Assembly, Fifty-sixth Session, Supplement No. 10 and corrigendum (A/56/10 and Corr. 1).

² See Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001), p. 188. Official Records of the General Assembly: Fifty-sixth session: Supplement No. 10 (A/56/10), chp.IV.E.2.

³ Order on Request for the Indication of Provisional Measures in Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), ICJ Reports 1993, p. 325, at pp. 439-440; Counter-Claims, I.C.J. Reports 1997, p. 243.

վում են Միջազգային դատարանի քննությանը»¹: Այդ հողվածի համաձայն՝ Միջազգային դատարան պետք է հանձնվեին ինչպես կոնվենցիայի դրույթների մեկնաբանման, այնպես էլ կոնվենցիայի մասնակիցների կողմից կոնվենցիայով ստանձնած պարտավորությունների չկատարման վերաբերյալ վեճերը: Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի մշակման համար ստեղծված *ad hoc* կոմիտեում սկսեց ակտիվորեն քննարկվել գեղասպանության հանցագործության համար պետությունների պատասխանատվության հարցը: Քննարկումների ընթացքում բոլոր ելույթ ունեցողները՝ առանց բացառության, հավաստում էին, որ գեղասպանության ակտերի կատարման դեպքում պետությունը գրեթե միշտ պատասխանատվություն է կրում²: Ելնելով նշվածից՝ *ad hoc* կոմիտեն հաստատեց, որ գեղասպանության հանցագործությունը սովորաբար կատարվում է կառավարությունների հանցակցությամբ կամ դրանց ուղղակի ներգրավվածությամբ, և որ ազգային դատարանները, հավանաբար, ոչ արդյունավետ կլինեն վեճերի լուծման ժամանակ պետությունների կողմից կազմակերպված կամ իրագործված գեղասպանության ակտերի դեպքում: Եվ հետևաբար, *ad hoc* կոմիտեն չկարողացավ մերժել պետությունների պատասխանատվության և դրանց պատասխանատվության ենթարկելու Միջազգային դատարանի լիազորությունների վերաբերյալ նորմը³:

Հարց է առաջանում. օժտվա՞ծ է, արդյոք, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանն իրավասությամբ՝ քննել այն դեպքերը, երբ մի պետություն միջազգային իրավական պահանջներ է ներկայացնում մյուս պետությանը վերջինիս տարածքում իր իսկ քաղաքացիների նկատմամբ կատարված գեղասպանության համար: Կոնվենցիայի նախապատրաստման ժամանակ կարծիք էր արտահայտվում, որ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանն օժտված չէ իրավասությամբ պարտավորեցնել պետությանը հատուցել իր իսկ քաղաքացիներին պատճառած վնասը⁴ և հետևաբար, քննել նման բնույթի գործերը: Ավելին, կոնվենցիայի նախապատրաստման ժամանակ ԱՄՆ ներկայացուցիչ Գրոսը նշում էր, որ եթե «պատասխանատվություն» եզրույթը ենթադրում է, որ «պետության դեմ կարող են սեփական քաղաքացիներին պատճառված վնասի վերաբերյալ գործեր հարուցվել, ապա նման դրույթի դեմ

¹ Draft of the Genocide Convention, UN Secretariat, May, 1947, U.N. Doc. E/447.

² U.N. GAOR 6th Comm., 3d Sess., 103 mtg., at 430, U.N. Doc. E/794 (1948).

³ Ibid., 104th mtg., at 444, U.N. Doc. E/794 (1948). Ելույթ ունեցողներից շատերը նշում էին, որ գեղասպանության հանցագործության կատարումը սովորաբար ենթադրում է կամ պետության պատասխանատվությունը, կամ դրա հանցակցությունը: Id., 63th mtg., at 8, U.N. Doc. E/794 (1948) (Mr. Chaumont, Fr.). Հետևաբար, պատվիրակները նշում էին, որ դրա հետ պայքարելու համար անհրաժեշտ են միջազգային արդարադատության որոշակի ձևեր: Id., 65th mtg., at 22-23, U.N. Doc. E/794 (1948) (Mr. Kaeckenbeeck, Belg.); id. at 25 (Mr. Raafat, Egypt).

⁴ Ibid., 3d Sess., 104th mtg., at 444. U.N. Doc. E/794 (1948). (Mr. Fitzmaurice, U.K.).

լուրջ առարկություններ կառաջանան, իսկ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը վերապահում կանի այդ արտահայտության մեկնաբանության վերաբերյալ»¹:

Գտնում ենք, որ որևիցե դեպքում չի կարելի համաձայնվել այն պնդման հետ, որ Միջազգային դատարանն օժտված չէ իրավասությամբ քննել կոնվենցիայի հոդված 9-ի համաձայն ցեղասպանության վերաբերյալ գործերը, որոնցում մի պետություն միջազգային իրավական պահանջներ է ներկայացնում այլ պետությանը, որը ցեղասպանություն է իրականացրել իր իսկ քաղաքացիների մի մասի նկատմամբ: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, ցեղասպանության շատ դեպքեր կատարվում են պետության կողմից իր իսկ քաղաքացիների նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանությունը կատարվել է գերազանցապես օսմանահպատակ հայերի նկատմամբ, ողջակիզումը՝ առաջին հերթին նացիստական Գերմանիայի քաղաքացի հրեաների նկատմամբ, Ռուանդայում տեղի ունեցած ցեղասպանությունը ևս իրագործվել է պետության կողմից իր իսկ քաղաքացիների նկատմամբ:

Այս պայմաններում, երբ քաղաքացիների պաշտպանության համար ստեղծված պետական մեխանիզմը վերածվում է ռասայական, էթնիկական, ազգային, կրոնական կամ ցանկացած այլ կայուն ու մշտական չափանիշի հիման վրա տարանջատված իր իսկ բնակչության որոշակի խմբի ոչնչացման գործիքի, ապա տվյալ խումբը զրկվում է պաշտպանության այն համապատասխան մեխանիզմից, որը գործում է պետության կամ դրա քաղաքացիների նկատմամբ և պարտավոր է պաշտպանել վերջինիս հանցավոր ոտնձգություններից: Այլ խոսքերով, եթե հանցավոր արարքները բխում են հենց պետական մարմիններից, ապա քաղաքացիների որոշակի խումբ զրկվում է այդ ոտնձգություններից որևիցև համարժեք պաշտպանություն ստանալու հնարավորությունից: Զրկել քաղաքացիների այդ խմբին նաև միջազգային հանրության և առանձին պետությունների կողմից տրամադրվող պաշտպանությունից՝ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ օժանդակություն ցեղասպանության կատարմանը, քանի որ որոշակի խումբը, արդեն իսկ զրկված լինելով իր պետության կողմից պաշտպանություն ստանալու հնարավորությունից, զրկվում է նաև միջազգային իրավական պաշտպանություն ստանալու որևէ այլ հնարավորությունից:

Որոշակի մարդկային խմբերը՝ ռասայական, ազգային, կրոնական, էթնիկական և այլն, չեն դիտվում որպես ժամանակակից միջազգային իրա-

¹ U.N. GAOR 6th Comm., 3d Sess., 133d mtg., at 704, U.N. Doc. E/794 (1948). Արդյունքում՝ ԱՄՆ-ը վավերացրեց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան ամբողջ 9-րդ հոդվածի վերաբերյալ վերապահմամբ՝ նշելով, որ ԱՄՆ դեմ Միջազգային դատարանում գործ կարող է քննվել միայն ԱՄՆ համաձայնությամբ յուրաքանչյուր առանձին դեպքում:

վունքի սուբյեկտներ, անհատների միջազգային իրավասուբյեկտությունը ևս շարունակում է միջազգային իրավունքի գիտության մեջ վիճարկվող հարց մնալ: Հետևաբար, որևիցե մշտական և կայուն չափանիշի հիման վրա նույնականացվող որոշակի խմբին պետք է տրամադրել հնարավորություն՝ պաշտպանել իր իրավունքները միջազգային մակարդակում կամ իր իսկ պետության, կամ էլ այլ պետությունների միջոցով՝ դիվանագիտական պաշտպանությանը համանման ինստիտուտի շրջանակներում:

Եթե ելնենք այն ենթադրությունից, որ պետության կողմից իր իսկ քաղաքացիների նկատմամբ իրագործված գեղասպանության հանցագործության համար որևէ պետություն իրավունք չունի միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել, ապա դրանից հետևում է, որ 1939-45թթ. Գերմանիայում հրեաներին պաշտպանելու իրավունքը պատկանել էր սուկ Երրորդ Ռայխին, իսկ տուտսի ազգության պաշտպանությունը 1994թ. միայն Ռուանդային: Գտնում ենք, որ նման ենթադրությունը չի համապատասխանում ժամանակակից միջազգային իրավունքի զարգացման մակարդակին:

Տվյալ միջոցը միջազգային մակարդակում մարդկանց այդ խմբերի պաշտպանության միակ հնարավորությունն է, որոնք այլ հանգամանքներում պետք է պաշտպանված լինեին իրենց իսկ պետության կողմից:

Ժամանակակից միջազգային իրավական նորմերի ընդհանուր վերլուծությունը, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի պրակտիկան և այլն, ապացույց են այն բանի, որ միջազգային դատական ատյանները և, առաջին հերթին, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանն իրավունք ունեն քննության առնել պետության կողմից իր բնակչության նկատմամբ իրագործված գեղասպանության դեպքերը:

Ցեղասպանության համար պետությունների միջազգային իրավական պատասխանատվության իրացման հնարավորությունը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի միջոցով գեղասպանության ակտերի արդյունավետ կանխարգելման և պատժի անհրաժեշտ բաղկացուցիչն է, քանի որ այն դեպքերում, երբ գեղասպանությունն իրագործած անձանց պատասխանատվության ենթարկելը գործնականում անհնար է լինում, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի կողմից ձեռնարկվող միջոցառումները հանդիսանում են գեղասպանության հանցագործության համար պատասխանատվության միակ գործնական միջոցը:

Ցեղասպանության համար պետությունների պատասխանատվությունն ակնհայտ կերպով ամրագրվել է, ինչպես նշվեց, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ում, համաձայն որի՝ Միջազգային դատարանն իրավասու է հստակեցնել կոնվենցիայի տեքստը, որոշել կոնվեն-

ցիայի կիրառելիությունը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում¹, որոշել, թե արդյոք կոնվենցիայի մասնակիցը կատարել է պայմանագրային պարտավորությունները, իսկ պետության կողմից ցեղասպանություն կամ կոնվենցիայի հոդված 3-ում նախատեսված արարքներ կատարելու դեպքում՝ կասեցրել ցեղասպանության ակտերը և հատուցել տուժող կողմին պատճառած վնասները:

Ցավոք, քննարկվող հոդվածի, ինչպես նաև ընդհանրապես Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի այլ դրույթները երկար ժամանակ միջազգային իրավունքի մեռյալ տառեր էին, քանի որ կոնվենցիայում սկզբունքային հարցերի վերաբերյալ վերապահումների անթույլատրելիության մասին նորմերի բացակայության պայմաններում շատ պետություններ կա՛մ ընդհանրապես իրենց համար պարտադիր չեն ճանաչել կոնվենցիայի հոդված 9-ի դրույթները², կա՛մ պայմանավորել են ցեղասպանության վերաբերյալ գործերի քննության հնարավորությունը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում միայն վեճի բոլոր կողմերի համաձայնությամբ յուրաքանչյուր առանձին դեպքում³: Այս հանգամանքն ի չիք դարձրեց սառը պատերազմի պայմաններում այս կամ այն պետությանը ցեղասպանության համար պատասխանատվության ենթարկելու բոլոր փորձերը: Սառը պատերազմի ավարտից հետո շատ պետություններ հանեցին կոնվենցիայի հոդված 9-ի վերաբերյալ իրենց վերապահումները⁴:

Թեև ցեղասպանության հանցագործության համար պետությունների պատասխանատվության հիմնահարցերը ժամանակակից միջազգային իրավունքում պատշաճ խորությամբ գրեթե չեն հետազոտվել, այդուհանդերձ, ցեղասպանության համար պետությունների միջազգային իրավական պատասխանատվության հնարավորությունը չի վիճարկվում ո՛չ տեսության

¹ Տե՛ս *Matthew Lippman*, *The 1948 Convention on Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: Forty-Five Years Later*. Temple International and Comparative Law Journal, Spring, 1994, p. 74.

² Տե՛ս, օրինակ, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի վերաբերյալ արված վերապահումները՝ Ալժիրի («Ալժիրի Ժողովրդավարական և Ժողովրդական Հանրապետությունն իրեն պարտավորված չի համարում Կոնվենցիայի հոդված IX-ի դրույթներով, որը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին տվյալ կոնվենցիայի վերաբերյալ բոլոր վեճերով իրավագործություն է վերապահում»), Չինաստանի (...Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետությունը իրեն պարտավորված չի համարում տվյալ կոնվենցիայի հոդված IX-ով), Ռուանդայի (Ռուանդայի Հանրապետությունը իրեն պարտավորված չի համարում կոնվենցիայի հոդված IX-ով), Իսպանիայի (ամբողջ հոդված IX-ի վերաբերյալ վերապահումով «ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի իրավագործությունը»):

³ Տե՛ս, օրինակ, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի վերաբերյալ Անտիգուայի և Բարբուդայի, Արգենտինայի, Բահրեյնի, Բանգլադեշի, Հնդկաստանի, Մարոկոյի, Ֆիլիպինների, Սինգապուրի, ԱՄՆ-ի, Վենեսուելայի, Վիետնամի, Եմենի և Հարավսլավիայի վերապահումները:

⁴ Ալբանիան, Բելառուսը, Բուլղարիան, Չեխիան, Սլովակիան, Հունգարիան, Մոնղոլիան, Լեհաստանը, Ռումինիան, Ռուսաստանի Դաշնությունը և Ուկրաինան հանել են կոնվենցիայի հոդված IX-ի վերաբերյալ վերապահումները:

մեջ¹, ո՛չ էլ պրակտիկայում² և որևէ լուրջ առարկություն չի առաջացնում:

Ցավոք, ժամանակակից միջազգային իրավական գրականության մեջ, խոսելով ցեղասպանության համար պատասխանատվության մասին, առաջին պլան են մղվում ֆիզիկական անձանց պատասխանատվությունը՝ երկրորդ պլան մղելով պետությունների պատասխանատվության հարցերը, ինչն անբարենպաստ ձևով է արտացոլվում այդ հանցագործության կանխարգելման և արդյունավետ պատժի վրա:

Իրավիճակի անհեթեթությունն այն է, որ եթե Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում վիճարկվում էր պետության անունից կատարված միջազգային հանցագործությունների համար անհատական քրեական պատասխանատվության հնարավորությունը, մինչդեռ պետության պատասխանատվությունը նման արարքների համար դիտվում էր որպես հանրաճանաչ և ընդհանրապես չէր վիճարկվում, ապա այսօր մենք բախվում ենք հակառակ բնույթի մի իրավիճակի հետ, երբ ավելի շուտ անհրաժեշտ է հիմնավորել անհատական քրեական պատասխանատվությանը զուգահեռ պետության պատասխանատվության հնարավորությունը և իրավաչափությունը: Ցեղասպանության հանցագործության համար ֆիզիկական անձանց քրեական պատասխանատվությունը, նույնիսկ այն դեպքում, եթե նրանք հանդիսացել են պետության պաշտոնատար անձինք և գործել են պաշտոնական կարգավիճակով, չի կարող դիտվել որպես միջազգային իրավական պատասխանատվություն³, քանի որ միջազգային իրավական պատասխանատվության տակ պետք է հասկանալ միայն միջազգային իրավունքի սուբյեկտների և, առաջին հերթին, պետությունների պատասխանատվությունը:

Պետությունը չի ազատվում միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվությունից այդ հակաիրավական արարքը կատարած պաշտոնական անձանց քրեորեն հետապնդելու և պատժելու արդյունքում⁴: Հաշվի առնելով հենց այս հանգամանքը՝ Միջազգային քրեական դա-

¹ Sté u *Колосов Ю.М.*, Ответственность в международном праве, М., «Юридическая литература», 1975, с. 143; *Андрюхин М.Н.*, Геноцид в политике империалистических государств, М., «Знание», 1967, с. 38; *Мазов В.А.*, Ответственность в международном праве. – М.: «Юридическая литература», 1979. – С. 87-88; *Ушаков Н.А.* Основания международной ответственности государств, М., «Международные отношения», 1983, с. 29; *Менжинский В. И.*, Перед судом мирового сообщества. В кн. Геноцид! / Под ред. Галкина А.А., Иванова Р.Ф., Телятникова К.И., М., «Прогресс», 1985, с. 188-190; *Моджорян Л.А.*, Основные права и обязанности государств, М., «Юридическая литература», 1965, с. 224.

² Order on Request for the Indication of Provisional Measures in Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia), 1993 I.C.J. (April 8); Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Yugoslavia v. N.A.T.O.), 1999 I.C.J. (April 29); Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Yugoslavia), 1999 I.C.J. (July 2).

³ Sté u *Лукашук И.И.*, Концепция права международной ответственности // Государство и право, 2003, № 4, с. 79.

⁴ Sté u *Лукашук И.И.*, Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 72.

տարանի կանոնադրության հոդված 25-ը, որը նվիրված է անհատական քրեական պատասխանատվության սկզբունքներին, հատուկ ընդգծել է մաս 4-ում, որ *«Սույն Կանոնադրության անհատական քրեական պատասխանատվությանը վերաբերող որևէ դրույթ չի ազդում պետությունների ըստ միջազգային իրավունքի պատասխանատվության վրա»*:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելը չափազանց կարևոր է և հետապնդում է միաժամանակ մի քանի փոխկապակցված նպատակներ ու խնդիրներ: Այն անհրաժեշտ է, առաջին հերթին, կատարված հանցագործության հետևանքները վերացնելու և պատճառված նյութական ու բարոյական վնասը հատուցելու, ինչպես նաև ցեղասպանության հանցագործության ընդհանուր և հատուկ կանխարգելման ու պատասխանատվություն կրող և այլ պետությունների հետագա վարքագծի վրա ազդելու համար: Հենց այս նպատակների իրագործման համար էլ ընդունվում էր Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան, ինչը և արտացոլվել է իր անվան մեջ:

Ցեղասպանության հանցագործության բուն միջազգային իրավական հայեցակարգը չի ենթադրում դրա իրագործմանը պետական կառույցների պարտադիր մասնակցություն: Այսպես, օրինակ, Ն.Ա.Ուշակովը գտնում էր, որ *«ցեղասպանության քրեական հանցագործությունը կարող է նաև կատարվել անհատների կողմից ինքնուրույնաբար, անկախ պետության ցեղասպանության հանցագործությունից»*¹: Այդուհանդերձ, ցեղասպանության հանցագործությունն իր բնույթով պահանջում է կազմակերպվածության չափազանց բարձր մակարդակ՝ որոշակի մեխանիզմների ստեղծում, մասնակիցների մեծ խմբի ընդգրկում և այլն, ինչն իր հերթին ենթադրում է դրա կատարման հնարավորությունը, որպես կանոն, պետական ապարատի կամ դրա որոշակի կառույցների մասնակցությունը: Ավելին, միջազգային իրավական պրակտիկան վկայում է այն մասին, որ ցեղասպանության դեպքերի ճնշող մեծամասնությունը (հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանություն, ողջակիզում, տուտսիների ցեղասպանություն և այլն) իրագործվել է պետական մարմինների անմիջական մասնակցությամբ:

Միջազգային իրավունքի ժամանակակից հայեցակարգի համաձայն՝ *«պետության ցանկացած միջազգային հակաիրավական արարքը հանգեցնում է այդ պետության միջազգային պատասխանատվությանը»*: Պետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու համար անհրաժեշտ է ապացուցել, որ որոշակի արարքում առկա են միջազ-

¹ См. у Ушаков Н.А., Основания международной ответственности государств. – М.: «Международные отношения», 1983, с. 29.

գային իրավախախտման տարրերը:

2001թ. դեկտեմբերի 12-ի ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 56/83 բանաձևին կցված Միջազգային հակաիրավական արարքների համար պետությունների պատասխանատվության հոդվածների համաձայն՝ «Միջազգային հակաիրավական արարքն առկա է այն դեպքում, երբ գործողությունից կամ անգործությունից բաղկացած որևէ վարքագիծ.

ա) իրագործվում է պետության կողմից՝ համաձայն միջազգային իրավունքի,

բ) իրենից ներկայացնում է տվյալ պետության միջազգային իրավական պարտավորության խախտում» (հոդված 2):

Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթների վերլուծությունը, պետությունների պրակտիկան, ինչպես նաև գեղասպանության էության վերլուծությունը բոլոր անհրաժեշտ հիմքերը տալիս են պնդելու, որ այդ հանցագործությունը պետության միջազգային իրավական պարտավորության խախտում է: Ավելին, գեղասպանությունը դիտվում է ոչ թե որպես հասարակ միջազգային հակաիրավական արարք, այլ որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորությունների լուրջ խախտում (միջազգային հանցագործություն), ինչը ենթադրում է հատուկ հետևանքներ դրա կատարման դեպքում:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ թեպետև միջազգային իրավունքում ցայսօր միանշանակ մոտեցում գոյություն չունի այն բանի վերաբերյալ, թե միջազգային իրավունքի որ նորմերը պետք է համարել իմպերատիվ¹, այդուհանդերձ, նման ակնհայտորեն ճանաչված նորմեր են համարվում ուժի կիրառման սպառնալիքը կամ դրա կիրառումը, գեղասպանությունը, ստրկությունը, ռասայական խտրականությունը, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններն արգելող նորմերը, ինչպես նաև ինքնորոշման իրավունքը²: Հետևաբար, ինչպես միջազգային իրավունքի գիտությունը, այնպես էլ միջազգային իրավական փաստաթղթերը ճանաչում են գեղասպանության հանցագործության համար պետությունների պատասխանատվության հատուկ ռեժիմը: Այսպես, օրինակ, Պատասխանատվության մասին հոդվածների հոդված 41-ի կետ 1-ի համաձայն՝ «պետությունները պետք է համագործակցեն առ այն, որպեսզի իրավաչափ միջոցներով վերջ դրվի ցանկացած լուրջ խախտմանը...», նշված կետում ամրագրված է նաև այն, որ պետությունները չպետք է «...իրավաչափ ճանաչեն» ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորու-

¹ Տե՛ս, օրինակ, *Շեստակով Լ.Ն.*, Императивные нормы в системе современного международного права, М., 1982; *Лукашук И.И.*, Нормы международного права, М., 1997; *Алексидзе Л.А.*, Некоторые вопросы теории международного права: Императивные нормы jus cogens, Тбилиси, 1982.

² Արևելյան Թիմորի գործով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի որոշումը // I.C.J. Reports. 1995. p. 102.

թյունների «լուրջ խախտման արդյունքում ստեղծված իրավիճակը» և «... օժանդակություն և աջակցություն չցուցաբերեն նման իրավիճակի պահպանմանը»: Նշված հոդվածի մաս 2-ի դրույթները նախատեսում են յուրաքանչյուր պետության պարտավորությունը՝ համագործակցել այդ հանցագործությունը կանխելու նպատակով:

Պետք է նշել, որ գեղասպանության հանցագործության համար պատասխանատվությունը կարող է տեղի ունենալ (բացառության կարգով) նաև պետության անգործության դեպքում: Սա, առաջին հերթին, վերաբերում է այն իրավիճակներին, երբ պաշտոնական իշխանությունների անգործության հետևանքով գեղասպանություն է իրականացվում որևէ մարդկային խմբի նկատմամբ: Մեր կարծիքով, նման դեպքում պետությունը պարտավոր է, անկախ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիային մասնակցելուց, որոշակի միջոցառումներ ձեռնարկել այդ հանցագործությունը կանխելու և մեղավորներին պատժելու ուղղությամբ, հակառակ դեպքում պետությունը պատասխանատվություն կկրի անգործության, այսինքն՝ համապատասխան միջոցառումներ չձեռնարկելու, այն դեպքում, երբ առկա էր դրանց ձեռնարկման ակնհայտ անհրաժեշտություն, միջազգային իրավական պարտավորության չկատարման համար: Թեև միջազգային պրակտիկային հայտնի չեն անգործության հետևանքով գեղասպանության համար պետությանը պատասխանատվության ենթարկելու դեպքեր, այդուհանդերձ, նման հիմքով պատասխանատվության ենթարկելու նույնիսկ տեսական հնարավորությունը չափազանց կարևոր է հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության պարագայում, քանի որ նույնիսկ անգործության պարագայում պատասխանատվության ենթարկվելու հնարավորությունը և իրավաչափությունն ի չիք կդարձնեն Թուրքիայի այն հնարավոր պնդումները, որ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրությունը պարզապես ի վիճակի չի եղել կանխել ու կասեցնել հայերի դեմ կատարած հանցավոր արարքները և որևէ մասնակցություն չի ունեցել դրանց իրագործմանը:

Ինչպես հայտնի է, պետությունը կարող է գործել միայն իր մարմինների և պաշտոնատար անձանց (անձ-մարմինների) միջոցով, և, հետևաբար, պատասխանատվություն կրել դրանց արարքների համար:

Դեռևս Ազգերի լիգայի շրջանակներում ստեղծված Միջազգային արդարադատության մշտական պալատը սահմանել է, որ «պետությունները կարող են գործել միայն իրենց գործակալների կամ ներկայացուցիչների միջոցով»¹: Ըստ Պատասխանատվության մասին հոդվածների հոդված 4-ի կետ 1-ի՝ «Պետության ցանկացած մարմնի վարքը պետք է դիտվի որպես այդ պե-

¹ Լեհաստանում գերմանական բնակավայրերի մասին գործով որոշումը // P.C.I.J. Ser. B (1923). N. 6, p. 22.

տության արարք համաձայն միջազգային իրավունքի, անկախ նրանից, թե այդ մարմինն իրականացնում է օրենսդիր, գործադիր, դատական, թե ցանկացած այլ գործառույթներ, անկախ պետության՝ կազմակերպությունում զբաղեցրած տեղի, անկախ այդ մարմնի բնույթից որպես պետության կենտրոնական իշխանության կամ վարչատարածքային միավորի մարմնի»¹: Նշված հոդվածի երկրորդ կետը սահմանում է, որ «մարմին» հասկացությունը ներառում է ցանկացած անձ կամ կազմավորում, որն օժտված է նման կարգավիճակով պետության ներքին իրավունքի համապատասխան»²:

Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, պետական մարմինների համակարգում ցեղասպանության իրականացման դեպքում հատուկ տեղ են զբաղեցնում գործադիր իշխանության մարմինները, որոնք ղեկավարում են այն մեխանիզմը, որը թույլ է տալիս համախմբված և նպատակաուղղված գործողություններ իրականացնել՝ ուղղված որոշակի խմբի ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացմանը:

Հատուկ պետք է անդրադառնալ զինված ուժերի կողմից կատարված արարքների համար պետության պատասխանատվության հիմնահարցին: Այս հարցը չափազանց սուր է կանգնած հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում, քանի որ այն, ինչպես և ցեղասպանության այլ դեպքերի մեծամասնությունը, տեղի է ունեցել զինված ընդհարման պայմաններում՝ հաճախ պատերազմի բեմ հանդիսացող տարածքներում: Թեպետ դասական միջազգային իրավունքի պայմաններում առաջ էին քաշվում զինված ուժերի արարքների համար պետությունների պատասխանատվության բազմաթիվ մեկնաբանություններ, այդուհանդերձ, այդ հարցը վերջնական լուծում ստացավ Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին 1907թ. Հաագայի IV կոնվենցիայում (հոդված 3): Կոնվենցիան նախատեսել էր, որ Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին կանոնադիրքը խախտած պատերազմող կողմը «... պետք է, եթե հանգամանքները պահանջում են, փոխհատուցում վճարի: Այն պատասխանատու է իր զինված ուժերի կազմի մեջ մտնող անձանց կողմից կատարված բոլոր արարքների համար»: (Պատահական չէ, որ սույն կոնվենցիան Օսմանյան կայսրությունն ստորագրել է հենց այդ երրորդ հոդվածի կապակցությամբ արված վերապահմամբ)²:

Նշված դրույթները վկայում են այն մասին, որ արդեն 20-րդ դարի

¹ Անհրաժեշտ է նշել, որ Պատասխանատվության մասին հոդվածների նախապատրաստման ընթացքում մի շարք կառավարություններ մատնանշում էին, որ պետության վրա պատասխանատվություն չեն հանդիսանում պետության կազմակերպությունների կողմից իրականացված ցեղասպանությունները, որպեսզի պետությունները չխուսափեն պատասխանատվությունից՝ հենվելով իրենց մարմինների ձևական (ֆորմալ) բնորոշման վրա: Մանրամասն տե՛ս Доклад Комиссии международного права о работе ее 50-й сессии. 1998, с. 136.

² Տե՛ս Scott J.B., The Hague Conventions and Declarations of 1899 and 1907, New York, 1915, p.132.

սկզբին միջազգային իրավունքը ճանաչում էր պետության պատասխանատվության հնարավորությունն իր զինված ուժերի արարքների համար: Յեղասպանության պարագայում զինված ուժերի կողմից կատարված արարքների համար պատասխանատվությունն էլ ավելի ակնհայտ է:

Յեղասպանության կատարման պարագայում օրենսդիր մարմինների դերը շատ ավելի սահմանափակ է և շատ դեպքերում յուրահատուկ: Օրենսդիր մարմինները, որպես կանոն, ընդգրկվում են ցեղասպանության հանցագործության կատարմանը որոշակի օրենքների կամ այլ նորմատիվ իրավական ակտերի ընդունմամբ, չընդունմամբ կամ անվավեր չճանաչմամբ: Յեղասպանության պարագայում օրենսդիր մարմինների դերը կայանում է, առաջին հերթին, ցեղասպանության պրակտիկան օրինականացնող որոշակի օրենքների ընդունման մեջ: Յեղասպանության համար պետության պատասխանատվությունը կարող է տեղի ունենալ նաև ցեղասպանության քաղաքականությունն օրինականացնող որոշակի օրենքի գործողությունը չդադարեցնելու հետևանքով: Ընդհանրացված տեսքով կարելի է նշել, որ օրենսդիր մարմինները՝ ի խախտումն իրենց միջազգային իրավական պարտավորությունների ընդունելով օրենսդրական կամ այլ նորմատիվ ակտեր կամ անվավեր չճանաչելով դրանք, պատասխանատվություն են կրում արդեն իսկ նման ակտի ընդունման կամ անվավեր չճանաչման փաստով: Պետության պատասխանատվությունն առաջանում է նաև շարունակվող ցեղասպանության հանցագործության կանխմանն ուղղված որոշակի օրենսդրական նորմերի չընդունման հետևանքով: Ընդհանուր առմամբ, խնդրի նման ընկալումը կիսվում է նաև միջազգային դատական պրակտիկայում: Դեռևս 1925թ. Միջազգային արդարադատության մշտական պալատը Խորհրդատվական եզրակացության մեջ արտահայտել է հետևյալ դիրքորոշումը, որ միջազգային իրավունքի սկզբունք է այն, որ *«գործող միջազգային իրավական պարտավորություններ ստանձնած պետությունը պարտավոր է իր օրենսդրության մեջ այնպիսի փոփոխություններ կատարել, որոնք կարող են անհրաժեշտ լինել ստանձնած պարտավորությունների կատարումը ապահովելու համար»*¹:

Թեպետ անվիճելի է, որ պետությունը պատասխանատվություն է կրում իր մարմինների արարքների համար, այդուհանդերձ, որոշ դեպքերում այն պատասխանատվություն է կրում նաև այլ սուբյեկտների արարքների համար: Այս տեսանկյունից հնարավոր չէ չհամաձայնվել պրոֆ. Ի.Ի.Լուկաշուկի հետ, որը պնդում է, որ ընդհանուր կանոնն այս հարցում այն է, որ *«միջազգային իրավական հարաբերություններում սուբյեկտին*

¹ Interpretation of article 3, paragraph 2, of the Treaty of Lausanne. (Frontier between Turkey and Iraq). Advisory Opinion. P.C.I.J. 1925. Ser. C. No. 10. p. 20.

վերագրվում է նրա մարմինների, ինչպես նաև այդ մարմինների ցուցումներով, դեկավարությամբ կամ վերահսկողությամբ գործող անձանց և կազմավորումների վարքը»¹:

Այդ ընդհանուր կանոնից բացառությունները, առաջին հերթին, վերաբերում են պետական իշխանության տարրեր իրականացնող անձանց կամ կազմավորումների վարքագծի համար պետության պատասխանատվությանը:

Պատասխանատվության մասին հոդվածների հոդված 5-ի համաձայն՝ «պետության մարմին չհանդիսացող... բայց այդ պետության իրավունքով պետական իշխանության տարրեր իրականացնելու համար լիազորված անձի կամ կազմավորման վարքագիծը պետք է դիտվի որպես սովյալ պետության արարք համաձայն միջազգային իրավունքի՝ պայմանով, որ անձը կամ կազմավորումը սովյալ դեպքում գործում է այդ կարգավիճակում»:

Տվյալ դրույթները հատկապես կարևոր են գեղասպանության համար պետության պատասխանատվության լույսի ներքո, հատկապես այն դեպքերում, երբ մենք բախվում ենք կուսակցական ապարատի կողմից պետական ապարատի կլանման հետ, ինչը թույլ է տալիս վերջինին *de jure* պետական գործառույթներ իրականացնել՝ չգտնվելով որևէ իրավական կապի մեջ պետության հետ: Ցեղասպանության պարագայում, հատկապես ամբողջատիրական վարչակարգի կամ միակուսակցական համակարգի պայմաններում, ինչպես վկայում է պրակտիկան, հենց կուսակցական մարմիններն ու կառույցներն են մշակում, համակարգում, կոորդինացնում և իրագործում գեղասպանության քաղաքականությունը: Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության և ողջակիզման իրագործման պարագայում համապատասխանաբար՝ երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և ՆՄԴԱՊ-ի ակտիվ դերակատարությունը վերը նշվածի վառ ապացույցն են:

Երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատվածում հաճախ էր առաջանում միակուսակցական համակարգի պայմաններում կառավարող կուսակցության գործողությունների համար պետության պատասխանատվության հարցը: Այդ կապակցությամբ որոշ հեղինակներ նույնիսկ առաջ են քաշել **«ամբողջատիրական կուսակցություն»** հասկացությունը՝ դասելով դրանց շարքին ֆաշիստական և կոմունիստական կուսակցությունները²: Որպես դրա ապացույց կարելի է բերել հետևյալ դեպքերը միջազգային պրակտիկայից:

1935թ. Բելգիայի և Գերմանիայի միջև կնքվեց համաձայնագիր նացիստ

¹ Տե՛ս *Лукашук И.И.*, Право международной ответственности. – М.: «Волтерс Клувер», 2004, с. 109.

² Տե՛ս *Delbez L.*, Les principes généraux du contentieux international. Paris, 1962. p. 173-174. Цит. по *Лукашук И.И.*, Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 109.

տական կուսակցության անդամների կողմից հրահրված սահմանային միջադեպերի կարգավորման վերաբերյալ: Գերմանիան ճանաչեց անմիջակայս կամ անուղղակիորեն պետական ծառայության մեջ գտնվող անձանց՝ «պաշտոնական բնույթ կրող» գործողությունների համար պետության պատասխանատվությունը:

Պահանջների ֆրանս-իտալական հանձնաժողովը 1953թ. հունվարին «Մոսե»-ի գործով որոշում կայացրեց: Որոշումը վերաբերում էր 1944թ. մայիսին Բ.Մուսոլինիի կողմից ստեղծված Սալոյի Հանրապետությունում Ֆրանսիայի քաղաքացու ունեցվածքին պատճառված վնասի հատուցմանը: Որոշման մեջ նշվում էր, որ «վերականգնված ֆաշիստական կուսակցության զինված ուժերը» չի կարելի դիտել «որպես Սալոյի Հանրապետության մարմինների հետ առնչություն չունեցող՝ ելնելով այն կարգավիճակից, որն այդ կուսակցությանը փաստորեն տրամադրված էր եղել վերը նշված հանրապետության իրավունքի համապատասխան»¹: Ինչպես տեսնում ենք նշված օրինակներից, կառավարող կուսակցության արարքների համար պետության պատասխանատվությունը որևէ կասկած չի հարուցում ոչ միջազգային իրավունքի տեսության մեջ, ոչ էլ պրակտիկայում: Գտնում ենք, որ այս դրույթը հատկապես կարևոր է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում և թույլ չի տա Թուրքիային խուսափել պատասխանատվությունից այն հիմքով, որ թուրքական պետությունը չի կարող պատասխանատվություն կրել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության արարքների համար: Սա չափազանց կարևոր է նաև 1919-20թթ. Թուրքիայում մի շարք իթթիհադական պետական և կուսակցական գործիչների նկատմամբ տեղի ունեցած դատավարությունների լույսի ներքո, որոնց համընդգրկուն վերլուծությունը, ըստ էության, վկայում է բոլոր պատերազմական հանցագործությունների և հատկապես հայերի կոտորածների համար պատասխանատվությունը ոչ թե օսմանյան իշխանությունների, այլ հենց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության վրա դնելու փորձի մասին²:

Ցեղասպանության հանցագործության համար պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով շատ դեպքերում պետությունները հղում են կատարում այն բանի վրա, որ պետական իշխանության մարմինները գործել են իրենց լիազորությունների վերազանցմամբ (*ultra vires*) և, հետևա-

¹ Տե՛ս և *Курис П.М.*, Международные правонарушения и ответственность государства, Вильнюс, «Минтис», 1973, с. 209.

² Ավելի մանրամասն տե՛ս և *Геноцид армян в Османской империи. Сб. документов и материалов /Под ред. М.Г.Нерсисяна. Второе, дополн. издание, Ереван, Айастан, 1983, № 255, с. 557-568; Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий / Ред. и сост. профессор Ю. Г. Барсегов, в 2т., М., Гардарика, 2002, т. 1, с. 703-714.*

բար, նրանք չպետք է պատասխանատվություն կրեն այդ մարմինների արարքների համար: Մակայն միջազգային իրավունքը չի բացառում պետության պատասխանատվությունը նույնիսկ նրա մարմինների *ultra vires* արարքների համար: Պատասխանատվության մասին հոդվածների հոդված 7-ի համաձայն՝ «պետության մարմնի կամ պետական իշխանության տարրեր իրականացնելու համար լիազորված անձի կամ կազմավորման վարքագիծը պետք է դիտվի որպես տվյալ պետության արարք՝ համաձայն միջազգային իրավունքի, եթե մարմինը, անձը կամ կազմավորումը գործում է այդ կարգավիճակում, նույնիսկ եթե այն վերազանցում է իր իրավասությունը կամ խախտում է ցուցումները»:

Ինչպես տեսնում ենք, պետության պատասխանատվությունը ենթադրվում է նույնիսկ իր մարմինների *ultra vires* գործողությունների համար, եթե այդ գործողությունները կատարվում են դրանց կողմից պաշտոնական, այլ ոչ թե մասնավոր կարգավիճակով: Ինչպես արդարացիորեն նշում է պրոֆ. Ի.Ի.Լուկաշուկը, «որպեսզի պաշտոնատար անձի վարքագիծը ճանաչվի ոչ պաշտոնական կարգավիճակում կատարված, այն պետք է բավականաչափ հեռու լինի նրա՝ սովորաբար իրականացվող գործառնություններից: Պաշտոնատար անձի պաշտոնական և մասնավոր վարքագծի տարանջատման խնդիրը կարող է ընդհանրապես չառաջանալ, եթե համապատասխան վարքագիծը կանոնավոր է, կրկնվող, այսինքն, եթե պետությունն իմացել է կամ պետք է իմանար դրա մասին և պարտավոր էր դրա կանխմանն ուղղված միջոցառումներ ձեռնարկել»¹:

Ցեղասպանության հանցագործության բնույթը ենթադրում է, որ պետությունը պետք է իմանար դրա մասին և պարտավոր էր այն կանխելու ուղղությամբ համապատասխան միջոցառումներ իրականացնել՝ անկախ նրանից, թե պաշտոնատար անձինք և մարմիններն այն կատարում են *ultra vires*, թե ոչ: Հետևաբար, Թուրքիայի իշխանությունները չեն կարող խուսափել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվությունից, այն հիմքով, որ հայերի կոտորածներն իրագործած պետական մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք գործել են *ultra vires*՝ իրենց լիազորությունների շրջանակներից դուրս:

Ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմնախնդիրը քննարկելիս՝ անհրաժեշտ է հատուկ կանգ առնել ապստամբական կամ այլ շարժման կողմից իրագործված ցեղասպանության համար պատասխանատվության հարցին: Ինչպես արդեն նշվել է, ցեղասպանությունը, որպես կանոն, իրականացվում է ռազմական գործողությունների՝ այդ թվում և ոչ միջազգային ընդհարումների, ներառյալ և քա-

¹ St' u *Лукашук И.И.*, Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 130.

ղաքացիական պատերազմների ընթացքում: Պետք է սակայն նշել, որ այդ շարժումների արարքների համար պետությունը պատասխանատվություն է կրում միայն այն դեպքում, եթե դրանք իշխանության են գալիս տվյալ երկրում: Դեռևս 1930թ. Հաագայի կոնֆերանսում ի պատասխան այն հարցի, թե *«ինչպիսին է իրավիճակը, երբ ապստամբությունը հաղթում է և ապստամբների կողմը, որը պատճառել է այդ վնասը, իշխանության է գալիս և կառավարություն դառնում»*, պետությունների մեծամասնությունը հստակորեն հայտարարել է, որ այդ դեպքերում կառավարության վրա պետք է պատասխանատվություն դրվի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում օտարերկրացիների անձին կամ ունեցվածքին ապստամբների կողմից պատճառված վնասի համար: Հանձնաժողովը գտավ, որ Նախապատրաստման կոմիտեի հարցաշարին կառավարությունների կողմից ուղարկված պատասխանները երևի թե բավարար են միջազգային իրավունքում լայնորեն ճանաչված սկզբունքի առկայության հաստատման համար, սկզբունքի, որն աներկբայելի կերպով նախատեսում է հաղթանակած հեղափոխության արդյունքում ստեղծված պետությանը և կառավարությանը՝ որպես միջազգային պատասխանատվության հնարավոր աղբյուրի, ապստամբների՝ իշխանության համար պայքարի ընթացքում կատարված արարքներ վերագրումը¹:

Ելնելով այն դրույթից, որ իշխանության եկած ապստամբական կամ այլ շարժման արարքների համար պետության պատասխանատվությունը ճանաչված է ինչպես միջազգային պրակտիկայում, այնպես էլ տեսության մեջ, Պատասխանատվության մասին հոդվածները սահմանել են, որ *«ապստամբական շարժման վարքագիծը, որը պետության նոր կառավարություն է դարձել, դիտվում է որպես այդ պետության արարք՝ ըստ միջազգային իրավունքի»* (հոդված 10, կետ 1):

Ցեղասպանության, ինչպես նաև այլ միջազգային հանցագործությունների համար միջազգային իրավական պատասխանատվությունը որոշ առանձնահատկություններ ունի, որոնք տարբերում են այն այլ միջազգային իրավախախտումների համար պատասխանատվությունից: Դա, առաջին հերթին, վերաբերում է նրան, որ ի տարբերություն այլ միջազգային իրավական արարքների՝ ցեղասպանության դեպքում պետությունը չի կարող հօգուտ իրեն վկայակոչել ցեղասպանության հանցագործության կատարման համար պատասխանատվությունը բացառող հանգամանքների վերաբերյալ որևէ դրույթ: Առաջին հերթին դա վերաբերում է ցեղասպանության հանցագործության շարժառիթներին, որոնք, որպես կանոն, բերվում են պատասխանատվությունից ազատվելը հիմնավորելու համար: Պետք է

¹ Տե՛ս *Мазов В.А.*, Ответственность в международном праве, М., «Юридическая литература», 1979, с. 73.

ընդգծել, որ ինչպես միջազգային իրավական պրակտիկան, այնպես էլ միջազգային իրավական փաստաթղթերը բացառում են գեղասպանության հակաիրավականությունը բացառող հանգամանքներ վկայակոչելու հնարավորությունը: Ցեղասպանությունը դիտվում է որպես միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերի խախտում, ինչը ոչ մի պարագայում չի թույլատրվում: Սա հատուկ ընդգծվել է Պատասխանատվության մասին հողվածներին՝ իմպերատիվ նորմերի պահպանությանը նվիրված հողված 26-ում, համաձայն որի՝ ոչինչ «...չի բացառում պետության յուրաքանչյուր արարքի հակաիրավականությունը, որը չի համապատասխանում ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմից բխող պարտավորությանը»:

Ինչպես տեսնում ենք, և՛ ժամանակակից միջազգային իրավունքի տեսությունը, և՛ միջազգային իրավական պրակտիկան ու հատկապես ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի փորձը հաստատում են գեղասպանության հանցագործության միջազգային հակաիրավական բնույթը և դրա կատարման համար այս կամ այն պետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու հնարավորությունն ու իրավաչափությունը, ինչը կենսական նշանակություն ունի հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության պարագայում, քանի որ ֆիզիկական անձանց (ցեղասպանության անմիջական կազմակերպիչների և ի կատար ածողների) քրեաիրավական պատասխանատվության անհնարինության պայմաններում Թուրքիայի միջազգային իրավական պատասխանատվությունն այդ հանցագործության համար պատժի նվազագույն միջոցն է և գեղասպանության զոհերի կրած բարոյական և նյութական վնասները հատուցելու միակ հնարավոր եղանակը:

**2.2. Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Թուրքիայի
Հանրապետության միջազգային իրավական
պատասխանատվության իրավաչափությունը,
հիմքերը և պայմանները**

Ընդհանուր առմամբ դրական պատասխան տալով գեղասպանության հանցագործության համար պետության պատասխանատվության իրավաչափության հարցին՝ անհրաժեշտ է պարզել հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության՝ որպես Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողի, պատասխանատվության իրավաչափության հարցը, ինչպես նաև վերհանել նման պատասխանատվության հիմքերը և պայմանները:

Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը պարզելու համար անհրաժեշտ է պատասխա-

նել հետևյալ երկու փոխկապակցված հարցերին.

1. Համապատասխանում է, արդյոք, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հանցակազմը 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի՝ Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայում ամրագրված գեղասպանության հանցագործության հասկացությանը:
2. Կարո՞ղ է այն, արդյոք, հիմք հանդիսանալ ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու համար:

Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության փաստական հանգամանքների վերհանումը և դրանցում գեղասպանության հանցագործության հանցակազմի առկայության ապացուցումը բավական ծավալուն և խորին գործընթաց է, որն առանձին ուսումնասիրություն է պահանջում և, ըստ էության, հնարավոր չէ սույն հետազոտության շրջանակներում: Այդուհանդերձ, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության փաստական հանգամանքներում գեղասպանության հանցագործության հանցակազմի առկայության վերաբերյալ կասկածները փարատելու համար անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել հետևյալ փաստարկները:

Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում ամրագրված գեղասպանության հասկացությանը հայերի դեմ իրագործած գեղասպանությունը կազմող արարքների համապատասխանության հարցն ուսումնասիրվել և հաստատվել է մի շարք հեղինակավոր իրավաբանական հետազոտություններում, որոնցից, առաջին հերթին, պետք է հիշատակել ՄԱԿ-ի Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի, Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի, Խտրականության կանխարգելման և փոքրամասնությունների պաշտպանության ենթահանձնաժողովի կողմից պատրաստված՝ 1985թ. հուլիսի 2-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու հարցի վերաբերյալ վերանայված և նորացված զեկույցի» (Բենջամին Ուիթթերի զեկույց) կետ 24-ը, որում մասնավորապես նշված է. «Ցավոք, նացիստների կողմից իրագործվածը 20-րդ դարում կատարված գեղասպանության միակ օրինակը չէր: Այլ օրինակների թվին, որոնք կարող են որակվել որպես այդպիսին, դասվում են 1904թ. գերմանացիների կողմից հերերոների կոտորածը, 1915-1916թթ. հայերի կոտորածը Օսմանյան կայսրությունում...»¹, ինչպես նաև Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի համար Անցումային արդարադատության միջազ-

¹ UN ECOSOC Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities Thirty-eighth session. Item 4 of the provisional agenda, E/CN.4/Sub.2/1985/6 - 2 July 1985.

գային կենտրոնի պատրաստած իրավաբանական վերլուծությունը, որում, մասնավորապես, նշված է, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը կազմող փաստական հանգամանքները «*հավաքականորեն դիտարկված՝ պարունակում են ցեղասպանության հանցագործության, ինչպես այն սահմանված է Կոնվենցիայում, բոլոր տարրերը, և իրավագետները, քաղաքական գործիչները, լրագրողները և այլ անձինք արդարացված կլինեն՝ շարունակելով դրանք այդպես որակել*»¹:

Աշխարհի տարբեր մայրցամաքների պետությունների² և միջազգային կառավարական և ոչ կառավարական կազմակերպությունների (Եվրախորհրդարան, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ և այլն) կողմից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչման և այն որպես ցեղասպանություն որակելու շարունակվող գործընթացը ևս կարևորագույն ապացույցն է նրա, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունն իր բոլոր հատկանիշներով համապատասխանում է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 2-ում ամրագրված ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմին: Ուստի, ամփոփելով նշվածը՝ կարելի է սուկ արձանագրել, որ տարբեր միջազգային կառույցների ու հեղինակավոր հաստատությունների կողմից հայերի դեմ իրագործված արարքները որպես ցեղասպանություն որակելը՝ տարբեր պետությունների կողմից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչմանը զուգահեռ, թույլ են տալիս վստահորեն հայտարարել, որ հայերի դեմ իրագործած արարքում ցեղասպանության հանցակազմի առկայության փաստը ոչ ոքի կողմից չի վիճարկվում, և եթե գոյություն ունեն որոշ կասկածներ, ապա այդ կասկածները վերաբերում են առանձին մասնավոր դրվագների ու երկրորդական փաստերի, որոնք որևէ կերպ չեն կարող ազդել այդ հանցագործությունն ընդհանրականորեն որպես ցեղասպանություն որակելու համար:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ժամանակակից միջազգային իրավունքը

¹ See 'u Legal Analysis prepared for the International center for transitional Justice on the Applicability of the United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide to events which occurred during the Early twentieth century.

² Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել և դատապարտել են Արգենտինայի Հանրապետությունը (Պառլամենտի 1985թ. ապրիլի 23-ի բանաձև), Ուրուգվայի Արևելյան Հանրապետությունը (Ազգային ժողովի 1985թ. ապրիլի 23-ի բանաձև), Կիպրոսի Հանրապետությունը (Պառլամենտի Ներկայացուցիչների պալատի 1975թ. ապրիլի 24-ի (36/1975), 1982թ. ապրիլի 25-ի (74/1982) և 1990թ. ապրիլի 19-ի (103/1990) բանաձևեր), Հունաստանի Հանրապետությունը (Պառլամենտի 1996թ. ապրիլի 25-ի (2397/1996) բանաձև), Լիբանանի Հանրապետությունը (Պառլամենտի 1997թ. մայիսի 3-ի բանաձև), Ռուսաստանի Դաշնությունը (Դաշնային ժողովի Պետական դումայի 1995թ. ապրիլի 14-ի որոշում), Բելգիայի Թագավորությունը (Պառլամենտի Սենատի 1996թ. մարտի 26-ի (1-736/3) բանաձև), Լիտվայի Հանրապետությունը (Պառլամենտի 2005թ. դեկտեմբերի 15-ի (2005-12-15) բանաձև) և այլ երկրներ, իսկ Ֆրանսիայի Հանրապետությունն ընդունել է օրենք «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին» 2001թ. հունվարի 18-ին:

միջազգային իրավական պատասխանատվություն է նախատեսում միջազգային իրավախախտումների համար, որոնք դասակարգվում են սովորական միջազգային իրավախախտումների (դելիկտների) և միջազգային հանցագործությունների, այն է՝ ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորությունների լուրջ խախտումների, որոնց թվին և դասվում է ցեղասպանությունը:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը, ինչպես վկայում են բազմաթիվ փաստերը, արխիվային նյութերը, 1915-23թթ. դիվանագիտական նամակագրությունը, այդ թվում և Թուրքիայի դաշնակիցներ Գերմանիայի ու Բուլղարիայի և դրանց դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջև, իրագործվել է Օսմանյան կայսրության պետական իշխանության կենտրոնական և տեղական մարմինների կողմից կամ դրանց հանցավոր անգործության հետևանքով, ինչը, ինչպես նշել ենք, հիմք է հանդիսանում պետությանը միջազգային պատասխանատվության ենթարկելու համար:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքում ձևավորված պետությունների պատասխանատվության վերաբերյալ նորմերը սահմանում են, որ պետությունը միջազգային իրավական պատասխանատվություն է կրում ցանկացած միջազգային իրավախախտում կատարելու դեպքում: Ինչպես նշել ենք, համաձայն Պետությունների պատասխանատվության մասին հողվածների՝ *«Միջազգային հակաիրավական արարքն առկա է այն դեպքում, երբ գործողությունից կամ անգործությունից բաղկացած որևէ վարքագիծ.*

ա) իրագործվում է պետության կողմից՝ համաձայն միջազգային իրավունքի,

բ) իրենից ներկայացնում է տվյալ պետության միջազգային իրավական պարտավորության խախտում» (հողված 2):

Նշված բնորոշումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը միջազգային իրավախախտում է և առաջացնում է Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվությունը, քանի որ այն՝ ա) հանդիսանում է գոյություն ունեցող միջազգային իրավական նորմի խախտում և բ) իրենից ներկայացնում է Թուրքիայի միջազգային իրավական պարտավորության խախտում: Մույն հիմնախնդրի ամենախիթին բաղկացուցիչն է Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետության իրավահաջորդության հարցը:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով շատ հաճախ թուրքական իշխանություններն ու գիտական շրջանակները վկայակոչում են այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը չէ և, հետևաբար, չի կարող պատասխանատվություն կրել Օսմանյան կայսրության կատարած արարքների համար: Գտնում ենք, որ այս տեսակետը որևէ հիմնավորում ունենալ չի կարող:

Այն փաստը, որ իրավահաջորդ պետությունը չի կարող ազատվել պատասխանատվությունից իրավանախորդ պետության կողմից կատարած իրավախախտումների համար, լայնորեն ճանաչված է միջազգային իրավունքում: Այդուհանդերձ, այն հարցին պատասխան գտնելու համար, թե, արդյոք, Թուրքիայի Հանրապետությունը հանդիսանում է Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ, թե ոչ, անհրաժեշտ է պարզել հետևյալը: Արդյոք Առաջին աշխարհամարտից հետո Օսմանյան կայսրության փլուզմամբ վերջինիս միջազգային իրավական ինքնությունը դադարե՞լ է գոյություն ունենալ, թե՞ ոչ: Այս հարցին պատասխանելու երկու տարբերակ կարող է գոյություն ունենալ. ա) Օսմանյան կայսրության փլուզման և վերջինիս միջազգային իրավական ինքնության դադարման արդյունքում ձևավորվել են նոր պետություններ՝ ներառյալ Թուրքիան, առանց վերջիններիս և Օսմանյան կայսրության միջև որևիցե միջազգային իրավական կապի, կամ բ) կայսրության փլուզման արդյունքում ստեղծվել են մի շարք նոր պետություններ, ինչպիսիք են՝ Իրաքը, Սիրիան և Լիբանանը, սակայն ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա այն ոչ թե նոր պետություն է, այլ սոսկ նախկին Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողը¹: Գտնում ենք, որ վերջին տարբերակն առավել հստակ է արտացոլում իրականությունը: *«Եթե գոյությունը շարունակող պետությունն ամբողջությամբ պահպանում է նախկին պետության հիմնական բնութագրիչները՝ կապված պատմական (ասոցիացիայի) նույնացման, բնակչության, ազգի, լեզվի, կառավարության և այլնի հետ, ապա հստակ կանխավարկած գոյություն ունի, որ հին և նոր պետությունների միջև ինքնության շարունակելիություն գոյություն ունի»*²:

Փաստերի ընդհանուր վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ Թուրքիայի Հանրապետությունն Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդն է: Այսպես, օրինակ, եթե Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան պետության իրավահաջորդը չէ, ապա ինչու և ինչի հիման վրա է այն ստորագրել Լոզանի հաշտության պայմանագիրը և մասնավորապես վերահաստատել Օսմանյան կայսրության որոշ միջազգային իրավական պարտավորությունները և որոշել Օսմանյան պետության տարածքների հետագա ճակատագիրը³: Թուրքիայի Հանրապետության Օսմանյան կայսրության իրա-

¹ See *Toriguian S., The Armenian Question and International Law*. La Verne, Ca: «ULV Press», 1988, p. 109.

² Լույն տեղում, p. 111.

³ Մասնավորապես, Լոզանի պայմանագրի հոդված 12-ը սահմանում է, որ *«Բացի Բմբոն, Թենեզոս և Ճագարի կղզիներից, Արևելյան Միջերկրականի կղզիների, մասնավորապես Լեմնոս, Սամոթրակի, Միթիլենե, Քիոս, Սամոս և Նիկարիա կղզիների նկատմամբ Հունաստանի ինքնիշխանության հետ կապված 1913թ. մայիսի 17-30-ի Լոնդոնի պայմանագրի հոդված 5-ի և 1913թ. նոյեմբերի 1-14-ի Աթենքի պայմանագրի հոդված 15-ի կապակցությամբ Լոնդոնի վեհաժողովում 1914թ. փետրվարի 13-ին կայացրած որոշումը (որի մասին հունական կառավարությունը տեղեկացվել է 1914թ. փետրվարի 13-ին) վերահաստատվում է, բացառությամբ սույն պայմանագրի հոդված 15-ի համաձայն Բոսնիայի ինքնիշխանության տակ անցնող կղզիների վերաբերյալ դրույթների»*: Հոդված 17-ը սահմանում է, որ *«Եզիպտոսի և Սուդանի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և իրավական տիտղոսներից Թուրքիայի հրաժարումն ուժի մեջ է մտնում 1914թ. նոյեմբերի 5-ից»*:

վահաջորդ լինելու հանգամանքը հաստատվել է նաև Լոզանի պայմանագրի հիման վրա կայացած արբիտրաժի ընթացքում (այսպես կոչված՝ «Օսմանյան պարտքի արբիտրաժ»), ուր արբիտր Բորելը հստակորեն սահմանել է, որ «միջազգային իրավունքում Թուրքիայի Հանրապետությունը պետք է դիտվի որպես Օսմանյան կայսրության ինքնության շարունակող»¹:

Բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաների վերջին շրջանի հայտարարությունները սուկ հաստատում են այս փաստը: Մասնավորապես, 1999թ. մարտի 1-ին Թուրքիայի մշակույթի նախարար Իստեմիհան Թալալը երկու թուրք լրագրողներին տված հարցազրույցում հրապարակայնորեն հայտարարել է, որ «Թուրքիայի Հանրապետությունը այն կայսրության շարունակությունն է, որի ժառանգությունը մեր պատմության մի մասն է»: Նախարարի ելույթը նվիրված էր Օսմանյան կայսրության հիմնադրման 700-ամյակի կապակցությամբ անցկացվող հանդիսություններին: Այնուհետև նա նշել է, որ «Կայսրության ժառանգության կապակցությամբ ամաչելը հավասարազոր է սեփական գոյության ժխտմանը»²:

Ամփոփելով նշվածը՝ մենք կարող ենք վստահորեն հայտարարել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդն է, քանի որ այն շարունակում է վերջինիս միջազգային իրավական ինքնությունը: Ուստի և Թուրքիայի Հանրապետությունը պետք է դիտվի հենց որպես Օսմանյան Թուրքիայի միջազգային ինքնության շարունակող (*continuity*), այլ ոչ թե որպես սուկ դրա իրավահաջորդ (*successor*) և, հետևաբար, պետք է պատասխանատվություն կրի հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար և համապատասխան հատուցում տրամադրի այդ հանցագործության գոհերին և նրանց իրավահաջորդներին:

Պետք է նշել նաև, որ որոշ հետազոտողներ կասկածներ են հայտնում այն մասին, որ երկարատև ժամանակ անցնելու հետևանքով սպառվել են Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու վաղեմության ժամկետները, և որևիցե պահանջ նրա նկատմամբ ներկայացվել չի կարող: Այս տեսակետը, սակայն, որևէ իրավական հիմնավորում ունենալ չի կարող, քանի որ ինչպես ժամանակակից միջազգային պայմանագրերը, այնպես էլ միջազգային պրակտիկան վկայում են, որ վաղեմության որևէ ժամկետ չի կարող կիրառվել պետության պատասխանատվության նկատմամբ, և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում միջազգային դատական կամ արբիտրաժային ատյանը պետք է որոշի՝ ընդունելի՞ են, թե՞ ոչ որևէ պետության միջազգային իրավական պահանջները: Նշվածը հիմնավորվում է, մասնավորապես՝ 1968թ. Պատերազմի և

¹ St' u *Toriguian S.*, *The Armenian Question and International Law*. La Verne, Ca: «ULV Press», 1988, p. 112.

² St' u *Türkiye (Istanbul)*, March 1, 1999. Շղումն ըստ *Dadrian V. N.*, *The key elements in the Turkish denial of the Armenian Genocide: A case study of distortion and falsification*, Toronto, the Zoryan Institute, 1999, p. 5.

մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետներ չկիրառելու մասին կոնվենցիայի դրույթներով, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանի պրակտիկայով, մասնավորապես՝ *Նաուրուում Ֆոսֆատների որոշ հանքավայրերի մասին* (Նաուրուն ընդդեմ Ավստրալիայի) 1992թ. գործով կայացրած որոշմամբ. դատարանը հանգեց այն եզրակացության, որ թեև վնասի պատճառման և պահանջների ներկայացման միջև գոյություն ունի ժամանակային խզում, այդուհանդերձ, Նաուրուի և Ավստրալիայի միջև այդ ժամանակահատվածում գոյություն ունեցող հարաբերությունների բնույթը որևէ հիմք չի տալիս Նաուրուի հայցը վաղեմության ժամկետների լրանալու հետևանքով մերժելու համար: Համանման իրավիճակ գոյություն ունի հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում: Թեև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության և Թուրքիայի Հանրապետությանը ներկայացվող միջազգային իրավական պահանջների միջև գոյություն ունի ժամանակային խզում, այնուամենայնիվ, այն օբյեկտիվ հանգամանքների հետևանք է: 1923թ., այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ ավարտվել էին հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը կազմող արարքները, Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրել էր իր միջազգային իրավական սուբյեկտությունը, և հայ ժողովուրդը զրկվել էր միջազգային իրավունքի այն սուբյեկտից, որն իրավասու էր և պարտավոր միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել Թուրքիայի Հանրապետությանը Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելու համար: Խորհրդային Միության գոյության օրոք՝ Հայկական ԽՍՀ միջազգային իրավասուբյեկտության դե ֆակտո բացակայության պայմաններում, Հայոց ցեղասպանության համար Թուրքիային միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու որևիցե հնարավորություն գոյություն ունենալ չէր կարող: Ինչպես տեսնում ենք, գոյություն են ունեցել օբյեկտիվ խոչընդոտներ, որոնք թույլ չեն տվել միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել Հայոց ցեղասպանության համար՝ մինչև Հայաստանի անկախացման գործընթացն սկսվելը:

Անկախության ձեռքբերման առաջին իսկ օրերից Հայաստանի Հանրապետությունը շեշտել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործին սատար կանգնելու փաստը՝ ամրագրելով այն Անկախության հռչակագրում և բազմիցս հնչեցնելով զանազան միջազգային ատյաններում: Վերը նշվածը վկայում է այն մասին, որ որևիցե հանգամանք չի կարող վկայակոչվել որպես ՀՀ կողմից Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պահանջների ներկայացումից հրաժարում կամ հիմք հանդիսանալ նման պահանջներն անընդունելի դարձնելու համար:

**3. ՀԱՅԵՐԻ ՂԵՄ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ
ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՊԱՀԱՆՁՆԵՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵԼՈՒ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ**

**3.1. Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Թուրքիայի
Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ
ներկայացնելու հնարավոր եղանակները և միջոցները**

Վերջին ժամանակներս թուրքական գիտական շրջանակներում թափառող՝ «պատմաբանների» համապատասխան հանձնաժողով ստեղծելու գաղափարը, որն ի գործու կլիներ լուծել հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնախնդիրը, ներթափանցելով պետական կառույցներ, նյութականացավ Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի՝ վերջերս արած հայտարարության մեջ, որով Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությանն առաջարկվում էր «*ձևավորել պատմաբաններից կազմված համատեղ հայ-թուրքական հանձնաժողով՝ Օսմանյան Թուրքիայում հայերի զանգվածային ջարդի և տեղահանման հանգամանքների ուսումնասիրման նպատակով*»¹:

Որոշ եվրոպական պետությունների ղեկավարների և միջազգային կառույցների կողմից այս առաջարկին տրված ծայրահեղ դրական գնահատականը² վկայում է այն մասին, որ Եվրոպայում գծագրվում է նմանատիպ երկկողմանի կամ բազմակողմանի հանձնաժողովի կամ այլ միջազգային մարմնի ստեղծման միջոցով հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հարցի լուծման անհրաժեշտության միտումը³:

Այդպիսի միջազգային կամ, համենայնդեպս, հայ-թուրքական (միջպետական) մարմնի ստեղծման հնարավորությունը ենթադրում է հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հարցի հետագա միջազգայնացում:

¹ Տե՛ս «Голос Армении», 2005թ. մայիսի 17:

² Թուրքիա այցելության նախօրյակին, սույն թվականի մայիսի 3-ին, Թուրքիայի վարչապետի նախաձեռնությանը բարձր գնահատական տվեց ԳԴՀ կանցլեր Գերհարդ Շրյոդերը՝ թուրքական NTV հեռուստաընկերությանը տված հարցազրույցում նշելով, որ «*Թուրքիայի վարչապետի առաջարկը դրական է և պետք է ընթանալ այդ ճանապարհով*», նշելով սակայն «ազգի՝ իր անցյալին քննադատական հայացք գցելու» անհրաժեշտությունը և կարևորությունը: Եվրոպայի խորհրդի Գլխավոր քարտուղար Թերի Դեկիսը Ռեջեփ Էրդողանի առաջարկը «բարեկրթվածության նշան» է անվանել: Տե՛ս «Голос Армении», 2005թ. մայիսի 17:

³ Թուրք-հայկական հաշտության հանձնաժողովի ստեղծումը, փաստորեն, առաջին քայլն էր տվյալ գործընթացում:

Տվյալ պայմաններում չափազանց կարևոր է առնվազն մշակել միջազգային մակարդակում վարքագծի հայեցակարգային մի գիծ՝ կապված նման մարմնում տվյալ հարցի հնարավոր քննության հետ:

Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ հայ իրականության մեջ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի փոխանցումը որևէ միջազգային ատյանի շատ դեպքերում բացասական արձագանք է առաջացնում:

Այդուհանդերձ, ենթադրում ենք, որ անհնար է տվյալ խնդրին վերջնական լուծում տալ առանց համապատասխան միջազգային մարմնի քննությանն այն փոխանցելու:

Ավելին, չպետք է մոռանալ, որ չնայած Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո անկհայտ էր, որ նացիստական Գերմանիայի ղեկավար օղակները ցեղասպանություն և մարդկության դեմ այլ հանցանքներ էին գործել, այնուամենայնիվ, նրանց նկատմամբ արտադատական հաշվեհարդար տեսնելու առաջարկությունը չընդունվեց Դաշնակիցների կողմից, և 1945թ. օգոստոսին ընդունվեց Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրությունը, որն իրավական հիմք ստեղծեց նացիստական հանցագործներին պատասխանատվության ենթարկելու համար:

Մեր կարծիքով, գրեթե համանման վիճակ այսօր գոյություն ունի նաև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում:

Նկատի ունենալով հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության մասին գործի հնարավոր փոխանցումը միջազգային ատյանին՝ ծայրահեղ անհրաժեշտ է որոշել այն միջազգային դատական և արտադատական ինստիտուտները, որոնց շրջանակներում հնարավոր է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության խնդրի լուծումը:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցը քննության ընդունելու իրավասություն ունեցող միջազգային ատյանները. միջազգային իրավունքի տեսանկյունից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրը միջազգային վեճն է Թուրքիայի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության միջև:

Գտնում ենք, որ տվյալ միջազգային վեճը, անտարակույս, ունենալով քաղաքական բաղկացուցիչ, նախևառաջ իրավաբանական բնույթ է կրում, քանի որ դրա լուծումը պայմանավորված է այնպիսի իրավական խնդիրների լուծմամբ, ինչպիսիք են ցեղասպանության հանցագործության որակումը, դրա ժամանակային և տարածքային շրջանակների որոշումը, դրա կատարման մեջ մեղավոր անձանց և պատասխանատվություն կրող կազմավորումների, տուժողների շրջանակի, պատճառված վնասի փոխհատուցման սահմանների և ծավալների որոշումը և այլն:

Ավելին, հենց միջազգային դատական ատյանի շրջանակներում

տվյալ հարցի քննությունը կարող է հիմք ծառայել միջազգային իրավունքի նորմերի և սկզբունքների վրա հիմնված օբյեկտիվ դատաքննություն անցկացնելու համար:

Այսօր միջազգային ասպարեզում ձևավորվել է միջազգային դատական մարմինների մի ամբողջ համակարգ, որոնք օժտված են իրավագործությամբ իրավական հարցերի որոշակի շրջանակի նկատմամբ (Միջազգային քրեական դատարան, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան, Եվրոպական միության դատարան, նախկին Հարավսլավիայի և Բուսնիայի համար ստեղծված *ad hoc* տրիբունալներ և այլն):

Այդուհանդերձ, տվյալ համակարգում միջազգային վեճերի լուծման գործում գերակայող դերը շարունակում է պատկանել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին՝ միջազգային վեճերի լուծման հիմնական մեխանիզմին:

ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան. Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիան հողված 9-ում նախատեսում է, որ «Պայմանավորվող կողմերի միջև վեճերը՝ կապված սույն Կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման կամ կատարման հետ, ներառյալ նաև ցեղասպանության կամ սույն կոնվենցիայի III հոդվածում թվարկված որևէ արարք կատարելու համար այս կամ այն պետության պատասխանատվության վերաբերյալ վեճերը, հանձնվում են Արդարադատության միջազգային դատարանի քննությանը՝ վեճի կողմերից յուրաքանչյուրի պահանջով»:

Ինչպես հայտնի է, և՛ Հայաստանի Հանրապետությունը, և՛ Թուրքիայի Հանրապետությունը համապատասխանաբար՝ 1993թ. հունիսի 23-ից և 1950թ. հուլիսի 31-ից Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի մասնակիցներ են: Ավելին, ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Թուրքիան որևէ վերապահում չեն արել հիշատակված Կոնվենցիայի հոդված 9-ի, ինչպես նաև դրա այլ հոդվածների կապակցությամբ: Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննության առարկա կարող էր դառնալ արդեն 1951թ. հունվարի 12-ից (կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելու ամսաթվից), սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ԽՍՀՄ կազմում Հայկական ԽՍՀ միջազգային իրավասուբյեկտությունը, ինչպես նշել ենք, սոսկ անվանական բնույթ էր կրում, նման գործի հարուցումը գործնականում անհնար էր:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի քննությունը Միջազգային դատարանում ԽՍՀ Միության գոյության ժամանակաշրջանում անհնար էր նաև կոնվենցիայի հոդված 9-ի վերաբերյալ ԽՍՀՄ վերապահման առկայության պատճառով, որը խոչընդոտում էր այդպիսի հնարավորությունը:

Սակայն Հայաստանի միջազգային հանրության լիիրավ անդամ և Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի մասնակից դառնալուց հետո այդպիսի հնարավորությունն իրականություն դարձավ:

Հետևաբար, Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն ավելի քան 10 տարի օժտված է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվության հարցը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննությանը միակողմանի կարգով՝ կոնվենցիայի հոդված 9-ի հիման վրա փոխանցելու իրավունքով, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի վավերացմամբ (առանց հոդված 9-ի վերաբերյալ վերապահման) ճանաչել է դատարանի իրավագործությունն այդ հարցի կապակցությամբ: Սակայն տվյալ դեպքում Հայաստանը կարող է բախվել բազմաթիվ «ստորջրյա քարերի», որոնցից կարել է հիշատակել կոնվենցիայի հետադարձության, Թուրքիայի Հանրապետության իրավահաջորդության, կոնվենցիայի տարածքային կիրառելիության հետ կապված հարցերը և այլն:

Նշված հիմնախնդիրների լուծման համար որոշակի կողմնորոշիչ կարող է հանդիսանալ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի պրակտիկան և, առաջին հերթին, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության մասին (Բոսնիա և Հերցեգովինան՝ ընդդեմ Հարավսլավիայի) գործով 1996թ. որոշումը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նշված գործում Հարավսլավիան նախնական առարկություններ էր առաջ քաշել՝ վիճարկելով դատարանի իրավագործությունը, դատարանը 1996թ. հունիսի 11-ին տվյալ գործով որոշում ընդունեց, որի շատ դրույթներ ծայրահեղ կարևոր են ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնահարցի լուծման հնարավորությունը հասկանալու համար:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ գործը Միջազգային դատարան փոխանցելու համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է որոշել տվյալ հարցում ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի իրավագործության հիմքը:

Գտնում ենք, որ տվյալ դեպքում դատարանի իրավագործության հիմքը նույն՝ Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածն է, որը ենթադրում է կոնվենցիայի մասնակից պետությունների միջև կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման կամ կատարման հետ, ներառյալ նաև ցեղասպանություն կատարելու կապակցությամբ *վեճ* առաջանալու դեպքում դատարան դիմելու հնարավորությունը:

Հետևաբար, *«պարզելու համար, թե, արդյոք, դատարանն օժտված է*

Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի հիման վրա գործը քննելու իրավագործությամբ, դատարանին անհրաժեշտ է հաստատել, թե գոյություն ունի, արդյոք, կողմերի միջև տվյալ դրույթի գործողության տակ ընկնող վեճ¹:

Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության մասին գործով (Բոսնիան և Հերցեգովինան՝ ընդդեմ Հարավսլավիայի) որոշման մեջ դատարանը վեճի առկայության հաստատման համար, դիտարկելով կողմերի բևեռային և իրարամերժ դիրքորոշումները և հղում կատարելով նախկինում իր իսկ կողմից արտահայտված իրավական դիրքորոշումներին, եկավ այն եզրակացության, որ «ձևավորված պրակտիկային համապատասխան... շարունակում է գոյություն ունենալ մի իրավիճակ, որում երկու կողմերն զբաղեցնում են ծայրահեղ հակադիր տեսակետներ որոշակի պայմանագրային պարտավորությունների կատարման կամ չկատարման հարցի վերաբերյալ» (*Interpretation of Peace Treaties with Bulgaria, Hungary and Romania, First Phase, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1950, p. 74*), և որ Հարավսլավիայի կողմից Բոսնիայի և Հերցեգովինայի ներկայացրած պահանջների ժխտման պատճառով նրանց միջև «առկա է իրավական վեճ» (*East Timor (Portugal v. Australia), I.C.J. Reports 1995, p. 100, para 22*)²:

Հիմք ընդունելով դատարանի նշված իրավական դիրքորոշումը՝ կարելի է վստահորեն հայտարարել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցում Հայաստանի Հանրապետությունը և Թուրքիայի Հանրապետությունն զբաղեցնում են հստակ արտահայտված ծայրահեղ հակադիր դիրքորոշումներ որոշակի միջազգային իրավական պարտավորությունների կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ, որոնք մասնավորապես շարադրված են 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի Յեղասպանության մասին կոնվենցիայում: Հետևաբար, հղում կատարելով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի պրակտիկայի վրա՝ կարելի է ենթադրել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից իրավաբանական բնույթի միջազգային վեճ է: Ելնելով վերոհիշյալից՝ կարելի է հայտարարել, որ տվյալ հարցում Միջազգային դատարանի *ratione materiae* իրավագործությունը որևիցե էական առարկություն առաջացնել չի կարող:

Ավելի բարդ է դատարանի *ratione temporis* իրավագործության հարցը՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ վեճի առարկա կազմող արարքները տեղի են ունեցել Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց շատ ավելի վաղ:

¹ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) – Judgments – Preliminary Objections – 11 July 1996, para. 27.

² Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) – Judgments – Preliminary Objections – 11 July 1996, para. 29.

Այլ կերպ ասած՝ մենք բախվում ենք կոնվենցիայի հետադարձ կիրառելիության հիմնախնդրի հետ: Այդ հարցի լուծման համար մենք նորից ստիպված ենք կրկին վկայակոչել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի նույն 9-րդ հոդվածը, որը նշում է, որ կոնվենցիայի մեկնաբանության հետ կապված վեճերը փոխանցվում են Միջազգային դատարանի քննությանը: Հետևաբար, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հակադարձ ուժի առկայության կամ բացակայության մասին վերջնական որոշում կայացնելու իրավունքը պատկանում է միայն ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին: Թեև սույն աշխատության մեջ մենք արդեն իսկ անդրադարձել ենք կոնվենցիայի հետադարձ կիրառելիության հիմնախնդրին, այդուհանդերձ, անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության վերաբերյալ գործը Միջազգային դատարանի քննությանը հանձնելու դեպքում *ratione temporis* դատարանի իրավագործության հաստատման վերաբերյալ հնարավոր տարբերակները:

Գտնում ենք, որ նման պայմաններում դատարանին համապատասխան դիմում ներկայացնելու դեպքում հնարավոր է գործի լուծման երեք առավել հավանական տարբերակ:

Առաջին՝ դիմումի ընդունում և գործի քննություն կոնվենցիայի հետադարձ գործողության հիմքով:

Երկրորդ՝ դիմումի մերժում այն հիմքով, որ դիմումում նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել կոնվենցիայի ստեղծումից և ուժի մեջ մտնելուց առաջ և, համապատասխանաբար, այն բանի ճանաչում, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը չի կարող պատասխանատու դիտվել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայով ստանձնած պարտավորությունների խախտման համար, իսկ դատարանը, համապատասխանաբար, չի կարող այդ գործով իրավագործություն ունենալ:

Եվ երրորդ՝ դիմումի մերժումն այն հիմքով, որ դրանում նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել կոնվենցիայի ստեղծման և ուժի մեջ մտնելուց առաջ, այն փաստի միաժամանակյա արձանագրմամբ, որ գեղասպանության հանցագործությունը՝ որպես այդպիսին, առանց որևէ կոնվենցիոնալ պարտավորության, միջազգային իրավունքի սովորության չեն նորմերի լրջագույն խախտում է:

Գտնում ենք, որ 9-րդ հոդվածի հիման վրա Հայաստանի դիմումի լիարժեք և բացարձակ մերժումը գործնականում անհնար է, քանի որ դա կհակասեր Միջազգային դատարանի՝ դեռևս 1951թ. Խորհրդատվական եզրակացության մեջ արտահայտված ընդհանուր իրավական դիրքորոշմանը¹:

¹ International Court of Justice, Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion, I.C.J. Report 1951.

Սակայն, տվյալ դեպքում, այդուհանդերձ, գոյություն ունի դիմումի մերժման որոշակի հավանականություն:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարելի է նշել, որ թեև գոյություն ունի որոշակի հավանականություն նրա, որ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանն ամբողջովին կմերժի Հայաստանի Հանրապետության Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի հիման վրա ներկայացրած դիմումը, մեր կողմից արդեն իսկ հիշատակված՝ Միջազգային դատարանի վերջին տարիների պրակտիկան այս հարցի կապակցությամբ թույլ է տալիս հայտարարել, որ նման դիմումի լրիվ, բացարձակ, անվերապահելի մերժումը դժվար թե հնարավոր լինի: Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում միակողմանի դիմումի հիման վրա գործ հարուցելու միակ իրավական հիմքն է, քանի որ վեճի կողմերը ճանաչել են դատարանի իրավագործությունը՝ դառնալով կոնվենցիայի մասնակից: Բոլոր մնացած դեպքերում, գտնում ենք, որ կողմերը պետք է գործը ներկայացնեն Միջազգային դատարան երկկողմանի համաձայնության, այն է՝ տվյալ հարցով դատարանի իրավագործությունը ճանաչող հատուկ համաձայնագրի հիման վրա:

Հնարավոր է, արդյոք, առանց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի վրա հղում կատարելու հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդրի լուծման համար Միջազգային դատարան դիմելը: Այդ հարցին պատասխան գտնելու համար անհրաժեշտ է դիմել ՄԱԿ-ի Կանոնադրության և Միջազգային դատարանի Կանոնադրության դրույթներին: Դառնալով Միավորված Ազգերի Կազմակերպության անդամներ՝ ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունը, այնպես էլ Թուրքիայի Հանրապետությունը ՄԱԿ-ի Կանոնադրության հոդված 93-ի մաս 1-ի համաձայն՝ դարձել են «Միջազգային դատարանի կանոնադրության *ipso facto* կողմեր»: Դատարանի կանոնադրության հոդված 36-ի մաս 1-ը սահմանում է, որ «Դատարանի իրավասությանն են վերաբերում բոլոր գործերը, որոնք կփոխանցեն իրեն կողմերը...»: Սակայն պետությունը, դառնալով Միջազգային դատարանի Կանոնադրության մասնակից, ինքնաբերաբար չի ճանաչում դատարանի պարտադիր իրավագործությունը բոլոր իրավական հարցերով, դրա համար պետություններից պահանջվում է առանձին ուղղակի արտահայտված համաձայնություն: Միջազգային դատարանի Կանոնադրության հոդված 36-ի մաս 2-ը սահմանում է, որ «սույն Կանոնադրության մասնակից պետությունները կարող են ցանկացած ժամանակ հայտարարել, որ իրենք ճանաչում են՝ առանց դրա վերաբերյալ հատուկ համաձայնության *ipso facto* նման պարտավորություն ստանձնած ցանկացած այլ պետության վերաբերյալ, դատարանի իրավագործությունը պարտադիր բոլոր իրավական

հարցերով, որոնք վերաբերում են.

ա) պայմանագրի մեկնաբանությունը,

բ) միջազգային իրավունքի ցանկացած հարցի,

գ) փաստի առկայության, որը, եթե այն կհաստատվի, իրենից կներկայացնի միջազգային պարտավորության խախտում,

դ) միջազգային պարտավորության խախտման համար հասանելի հատուցման բնույթին և չափերին»:

Այսօր ո՛չ Հայաստանի Հանրապետությունը, ո՛չ էլ Թուրքիայի Հանրապետությունը նման հայտարարություններ չեն կատարել ո՛չ միակողմանի, ո՛չ փոխադարձությամբ պայմանավորված և ո՛չ էլ որոշակի ժամկետով սահմանափակված, ինչպես դա սահմանված է նշված հոդվածի մաս 3-ում: Կանոնադրության հոդված 40-ի մաս 1-ը սահմանում է, որ «Դատարանում գործերը հարուցվում են կախված հանգամանքներից կամ հատուկ համաձայնության նոտիֆիկացիայով, կամ Քարտուղարին հասցեագրված գրավոր դիմումի հիման վրա: Երկու դեպքերում էլ պետք է նշված լինեն վեճի առարկան և կողմերը»: Եթե Միջազգային դատարանում Թուրքիայի Հանրապետության դեմ գործ հարուցելու դեպքում Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի վրա բավարար կլինե՞ր Քարտուղարին հասցեագրված գրավոր դիմում ուղարկելը, ապա հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ գործի հարուցման դեպքում առանց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի վրա հղում կատարելու անհրաժեշտ է հատուկ համաձայնության կայացում, այսինքն՝ տվյալ գործը դատարանի քննությանը հանձնելու վերաբերյալ կողմերի փոխադարձ համաձայնության կայացումը՝ հաշվի առնելով տվյալ կոնկրետ դեպքում դատարանի պարտադիր իրավագործությունը ճանաչելու անհրաժեշտությունը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ըստ Միջազգային դատարանի կանոնակարգի հոդված 39-ի մաս 1-ի՝ «Կանոնադրության հոդված 40-ի մաս 1-ի համաձայն՝ հատուկ համաձայնության նոտիֆիկացիայի միջոցով դատարանում գործ հարուցելու դեպքում այդ նոտիֆիկացիան կարող է հանձնվել Կողմերի կողմից համատեղ կամ մեկ կամ մի քանի Կողմի կողմից: Եթե նոտիֆիկացիան համատեղ չէ, դրա վավերացված օրինակը Քարտուղարի կողմից անմիջապես փոխանցվում է մյուս կողմին»: Նույն հոդվածի մաս 2-ը սահմանում է, որ «Ցանկացած դեպքում նոտիֆիկացիայի պարագայում տրամադրվում է հատուկ համաձայնության բնօրինակը կամ վավերացրած պատճենը: Բացի դրանից, նոտիֆիկացիայում հստակ նշվում են վեճի առարկան և դրա կողմերը, եթե դա չի բխում հատուկ համաձայնությունից»:

Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ Միջազգային դատարանում գործ հարուցելը հատուկ համաձայնագրի հի-

ման վրա լիովին հնարավոր է և իրավաչափ, քանի որ տվյալ հարցը միաժամանակ վերաբերում է նաև պայմանագրի մեկնաբանությանը (1948թ. դեկտեմբերի 9-ի Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիա), և՛ միջազգային իրավունքի բազում հարցերին (մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը ցեղասպանությունն արգելող նորմերի առկայություն), և՛ փաստի առկայությանը, որը, եթե այն կհաստատվի, իրենից կներկայացնի միջազգային պարտավորության խախտում (հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստական հանգամանքների հաստատում), և՛ միջազգային պարտավորության խախտման համար հատուցման բնույթին և չափերին, այլ կերպ ասած՝ Միջազգային դատարանի Կանոնադրության հոդված 36-ի մաս 2-ի համաձայն՝ Միջազգային դատարանի իրավագործությանը վերաբերող գրեթե բոլոր իրավական հարցերին:

Այդուհանդերձ, անհրաժեշտ է մեկ անգամ ևս նշել, որ ի տարբերություն կոնվենցիայի հոդված 9-ի վրա դատարանում գործ հարուցելուն՝ ընդհանուր հիմունքներով գործ հարուցելու դեպքում անհրաժեշտ է վեճի մեջ ներքաշված բոլոր կողմերի համաձայնությունը, որը Թուրքիայից ստանալն այնքան էլ անամպ չի թվում՝ հաշվի առնելով տվյալ հարցում վերջինիս բացասական դիրքորոշումը: Սակայն հատուկ համաձայնության հիման վրա գործ հարուցելու առավելություններից մեկն այն է, որ դատարանը տվյալ դեպքում կլուծի ոչ միայն Թուրքիայի կողմից Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի խախտման հետ կապված հարցերը, բայց նաև, օգտագործելով իրավունքի այլ աղբյուրները, գործը կլուծի ըստ էության՝ ֆիքսելով հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հանցակազմը կազմող փաստերում լուրջ միջազգային իրավախախտման հանցակազմի առկայությունը:

Ըստ էության, դատարանը կարող է օգտագործել իրավունքի բոլոր աղբյուրները, որոնք կիրառելու իրավունք ունի՝ համաձայն հոդված 38-ի մաս 1-ի, մասնավորապես՝ միջազգային կոնվենցիաները՝ ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ հատուկ, որոնք սահմանում են վիճող պետությունների կողմից որոշակիորեն ճանաչված կանոններ, միջազգային սովորույթները՝ որպես իրավական նորմ ճանաչված համընդհանուր պրակտիկայի ապացույց, քաղաքակիրթ պետությունների կողմից ճանաչված իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները, հոդված 59-ում նշված վերապահմամբ՝ դատական որոշումները, տարբեր ազգերի հանրային իրավունքի առավել որակյալ մասնագետների դոկտրինները՝ որպես իրավական նորմերի հաստատման օժանդակ միջոց:

Շատ դեպքերում, իհարկե, կիրառելի իրավունքի աղբյուրների մասին հարցը կախված է հատուկ համաձայնության կոնկրետ դրույթներից և

կողմերի կամարտահայտությունից: Բացի դրանից, կողմերի համապատասխան համաձայնությունն ստանալիս դատարանը՝ Կանոնադրության հոդված 38-ի մաս 2-ի հիման վրա, կարող է լուծել այդ գործը *ex aequo et bono*¹: Սակայն այդ հնարավորությունը պետությունների կողմից երբևիցե չի օգտագործվել²:

Հատուկ *ad hoc* միջազգային դատարանի կամ տրիբունալի ստեղծման հնարավորությունը. որոշակի միջազգային իրավական վեճեր լուծելու կամ միջազգային հանցագործություններ կատարած անձանց պատասխանատվության ենթարկելու իրավագործություն ունեցող հատուկ դատական հաստատությունների ստեղծումը նորամուծություն չէ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո 1945թ. օգոստոսի 8-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ԽՍՀՄ և ԱՄՆ կառավարությունների միջև կնքված համաձայնագրի հիման վրա ընդունվեց Առանցքի եվրոպական պետությունների գլխավոր ռազմական հանցագործներին դատելու և պատժելու միջազգային ռազմական տրիբունալի կանոնադրությունը և ստեղծվեց Նյուրնբերգի միջազգային ռազմական տրիբունալը: Ավելի ուշ, 1946թ., ԽՍՀՄ, ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիայի, Չինաստանի, Ֆրանսիայի, Ավստրալիայի, Կանադայի, Նոր Զելանդիայի, Նիդեռլանդների, Հնդկաստանի և Ֆիլիպինների մասնակցությամբ ստեղծվեց Հեռավոր Արևելքի միջազգային ռազմական տրիբունալը: Նշված երկու տրիբունալներն էլ ստեղծվել էին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կատարված միջազգային հանցագործությունների համար մեղավոր անձանց պատասխանատվության ենթարկելու նպատակով:

Սառը պատերազմի ավարտից հետո ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից 1993թ. մայիսի 25-ի թիվ 827³ և 1994թ. նոյեմբերի 8-ի թիվ 955⁴ բանաձևերով ստեղծվեցին համապատասխանաբար նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի միջազգային քրեական *ad hoc* տրիբունալները: Նշված տրիբունալներն օժտված են իրավագործությամբ միայն դրանց կանոնադրություններում նշված հանցագործությունների՝ այդ թվում և ցեղասպանության մեջ մեղադրվող ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության կանչելու նկատմամբ, և չեն շոշափում այդ հանցագործությունների կատարման համար պետությունների պատասխանատվության հարցերը: Հենց սրանով էլ պայմանավորված էր Բոսնիայի և Հերցեգովինայի որոշումը՝ նախկին Հարավսլավիայի տրիբունալում առաջին գործերի քննությունը սկսելուն պես դիմել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան 1948թ. Ցեղասպանու-

¹ Արդարությամբ և բարի կամքով (լատ.):

² Տե՛ս *Лукашук И.И.*, Международное право. Особенная часть. Учебник, М., Издательство БЕК, 1998, с. 130.

³ UN Doc. S/RES/827

⁴ UN Doc. S/RES/955

թյան մասին կոնվենցիայի կիրառելիության հարցի վերաբերյալ:

Բացի նշված միջազգային քրեական *ad hoc* դատարաններից, վերջին տասնամյակը նշանավորվել է նաև, այսպես կոչված, միջազգայնացված դատական մարմինների ստեղծմամբ: Այսօրվա դրությամբ գոյություն ունեն նման երեք դատական հաստատություններ՝ Սիեռա Լեոնեի հատուկ դատարանը, Կարմիր կիսմերկերի տրիբունալը (ոչ պաշտոնական անվանում) և Արևելյան Թիմորի միջազգայնացված ներքին տրիբունալը:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվության ենթարկելու տեսանկյունից գործնական նշանակություն ունի անցյալում տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ իրավագործությամբ օժտված միջազգային դատական մարմինների ստեղծման իրավաչափության հիմնահարցը: Ինչպես Նյուրնբերգի և Տոկիոյի տրիբունալները, այնպես էլ նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի *ad hoc* տրիբունալները իրենց իրավագործությունը տարածել են մինչև իրենց ստեղծումը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ, նույնը կարելի է ասել նաև միջազգայնացված դատական մարմինների մասին: Այլ կերպ ասած՝ այսօր մենք կարող ենք խոսել, եթե այդպես կարելի է արտահայտվել, միջազգային դատական *ad hoc* մարմինների «իրավագործային հետադարձության» մասին, այսինքն՝ մինչև դրանց ստեղծումը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ դրանց իրավագործությունը տարածելու իրավունքի և թույլատրելիության մասին: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տեսանկյունից գործնական նշանակություն ունի Կամբոջայում կարմիր կիսմերկերին պատասխանատվության ենթարկելու համար միջազգայնացված տրիբունալի ստեղծումը, որը կազմված է կամբոջական և միջազգային դատավորներից և մեղադրողներից, որի առարկայական իրավագործությունը տարածվում է Ժողովրդավարական Կամպուչիայի (1975-1979թթ.) գոյության ընթացքում բարձրագույն ղեկավարության անդամների և այլ անձանց կողմից կատարված՝ կամբոջական օրենսդրության և միջազգային իրավունքի լուրջ խախտումների վրա¹, այսինքն՝ այն օժտված է քննել քսանհինգ-երեսուն տարվա վաղեմություն ունեցող արարքներ: Ինչպես երևում է նշվածից, մինչև դրանց ստեղծումը տեղի ունեցած իրադարձություններ քննելու իրավասություն ունեցող մարմինների ստեղծումը միջազգային իրավունքում չի վիճարկվում: Նման միջազգային նախադեպերը թույլ են տալիս վստահորեն նշել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ հարցի դատա-

¹ Law on the Establishment of Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia for the Prosecution of Crimes Committed During the Period of Democratic Kampuchea, as adopted by the National Assembly on 2 January 2001, [http:// www.phnompenhdaily.com/06.01.01.htm](http://www.phnompenhdaily.com/06.01.01.htm); Цит. по Елена Пейич, Ответственность за международные преступления: от гипотезы – к реальности, Международный журнал Красного Креста. Сборник Статей. 2002г., с. 10-12.

կան քննությունն այնքան էլ աղոտ չի թվում, որքան անցյալում: Հնարավոր է, արդյոք, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության գործը քննելու իրավագործություն ունեցող *ad hoc* միջազգային դատական մարմնի ստեղծումը, և եթե այո, ապա ի՞նչ եղանակներով և միջոցներով: Նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի տրիբունալներն ստեղծվել էին, ինչպես նշվեց, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի բանաձևերով: Իրավասու է, արդյոք, Անվտանգության խորհուրդն ստեղծել նման դատական *ad hoc* մարմին, թե՞ դա դուրս է իր իրավասության ոլորտից: Նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի *ad hoc* դատարանների ստեղծման ժամանակ Անվտանգության խորհուրդը հիմնվում էր ՄԱԿ-ի Կանոնադրության VII գլխի վրա՝ «Գործողություններ խաղաղության վտանգման, խաղաղության խախտման և ագրեսիայի առնչությամբ»¹: Թեև տվյալ տրիբունալներ ստեղծելու իրավունքն ուղղակիորեն ամրագրված չէ ՄԱԿ-ի Կանոնադրության մեջ, սակայն դրանց ստեղծման վերաբերյալ որոշումների լռելյայն ճանաչումը ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների կողմից վերջնականապես օրինականացրեց դրանք: Ելնելով նշվածից՝ կարելի է նշել, որ Անվտանգության խորհրդի կողմից միջազգային արդարադատության *ad hoc* մարմինների ստեղծման հնարավորությունը դուրս չի գալիս խաղաղության և միջազգային անվտանգության պահպանության ոլորտում իր իրավասության շրջանակներից և չի հակասում ՄԱԿ-ի Կանոնադրությանը: Հանուն ճշմարտության նշենք նաև, որ Անվտանգության խորհրդի կողմից ստեղծված տրիբունալներն օժտված էին իրավագործությամբ միայն ֆիզիկական անձանց նկատմամբ, որոնք մեղադրվում են այդ տրիբունալների կանոնադրություններում ամրագրված հանցագործությունների մեջ: Այդ դատական մարմինների իրավագործությունը չի տարածվում պետություններին պատասխանատվության ենթարկելու վրա: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի պրակտիկային հայտնի չեն միջազգային իրավախախտումներ կատարած պետություններին պատասխանատվության ենթարկելու իրավագործությամբ օժտված *ad hoc* միջազգային դատական մարմինների ստեղծման դեպքեր: Սակայն պրակտիկայի բացակայությունը դեռևս չի վկայում ապագայում դրանց ստեղծման անհնարինության մասին: Եթե նման մարմնի ստեղծման իրավաչափությունը չի վիճարկվում, ապա դրա նպատակահարմարությունը որոշակի կասկածներ է առաջացնում: Այլ կերպ ասած՝ արդյոք, անհրաժեշտ է ստեղծել հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հարցով միջազգային *ad hoc* դատարան, որը կունենար ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի առարկայական իրավագործությանը համանման իրավագործություն, եթե

¹ Պրոֆ. Ի.Ի. Լուկաշուկի կարծիքով՝ «Գլուխ VII-ի վրա հղումը համոզիչ չէ, սակայն այլ ելք չի եղել»: Sté u *Лукашук И.И., Международное право. Особенная часть. Учебник, М., Издательство БЕК, 1998, с. 240.*

վերջինս, ինչպես արդեն նշվել է, ունի բոլոր անհրաժեշտ միջոցները և մեխանիզմները տվյալ խնդրի լուծման համար: Այդուհանդերձ, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, մեր կարծիքով, կարող է աջակցել հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնախնդրի լուծմանը: ՄԱԿ-ի Կանոնադրության VI գլխի դրույթների համաձայն՝ «Վեճերի խաղաղ կարգավորումը», Անվտանգության խորհուրդն օժտված է միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորմանը նպատակաուղղված որոշակի իրավասություններով: ՄԱԿ-ի Կանոնադրության հոդված 34-ը սահմանում է, որ «Անվտանգության խորհուրդն իրավասու է քննել ցանկացած վեճ կամ իրավիճակ, որը կարող է հանգեցնել միջազգային լարվածությանը կամ վեճի, որոշելու համար, թե կարող է, արդյոք, տվյալ վեճի կամ իրավիճակի շարունակվելը վտանգել միջազգային խաղաղությունն ու անվտանգությունը»: Այսօր հայերի դեմ իրագործած գեղասպանությունը միջազգային հանրության հետաքրքրության առարկա է: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական և հյուպատոսական հարաբերությունների բացակայությունը, սահմանի որոշման հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, Կարսի և Մոսկվայի պայմանագրերը վերահաստատելու վճռական պահանջները, ցամաքային սահմանի փակ լինելը և հայ-թուրքական հարաբերությունների այլ հիմնախնդիրները, որոնք շարունակում են մնալ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնախնդրի չլուծված լինելու հիմնական պատճառ, պոտենցիալ կերպով կարող են հանգեցնել միջազգային խաղաղությանն ու անվտանգությանն սպառնացող վեճի կամ իրավիճակի: Այլ կերպ ասած՝ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնահարցի չլուծված լինելը ոչնչով չի նպաստում խաղաղության և միջազգային անվտանգության ամրապնդմանը: Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնախնդիրն այսօր կարող է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի քննության առարկա դառնալ: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հոդված 33-ի համաձայն՝ Անվտանգության խորհուրդը, երբ դա անհրաժեշտ է համարում, վեճի կողմերից կարող է պահանջել լուծել այն «բանակցությունների, հարցադրումների, միջնորդությունների, հաշտեցման, արբիտրաժի, դատավարությունների» և նշված հոդվածի մաս 1-ում նշված այլ խաղաղ միջոցներով: Ըստ էության, Անվտանգության խորհուրդը համապատասխան բանաձև ընդունելու միջոցով կարող է պահանջել Հայաստանի և Թուրքիայի Հանրապետություններից հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության վերաբերյալ գոյություն ունեցող վեճը լուծել վերը նշված խաղաղ միջոցների միջոցով: Սակայն, մեր կարծիքով, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնախնդրի լուծմանը նպաստելու գործում ավելի արդյունավետ է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի՝ հոդված 36-ի մաս 1-ում ամրագրված լիազո-

րությունը, համաձայն որի՝ *«33-րդ հոդվածում նշված բնույթի վեճի կամ համանման իրավիճակի ցանկացած փուլում Անվտանգության խորհուրդն իրավասու է հանձնարարել կարգավորման համապատասխան ընթացակարգ կամ եղանակ»*: Հաշվի առնելով հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնախնդրի իրավական բնույթը՝ տեղին է հիշատակել նշված հոդվածի մաս 3-ի դրույթները, որոնք ամրագրում են. *«Մույն հոդվածի հիման վրա հանձնարարականներ տալիս Անվտանգության խորհուրդը նկատի է առնում նաև, որ կողմերն իրավական բնույթի վեճերը ընդունված կարգով պետք է հանձնեն Միջազգային դատարանին՝ համաձայն այդ դատարանի կանոնակարգի դրույթներին»*:

Հետևաբար, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը կարող է Կանոնադրության հոդված 36-ի մաս 3-ի համաձայն՝ հանձնարարել Հայաստանի Հանրապետությանը և Թուրքիայի Հանրապետությանը հանձնել հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության վերաբերյալ գործը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննությանը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նման պրակտիկան անսախաղեպ չէ: Այսպես, օրինակ, Անվտանգության խորհուրդը 1947թ. ապրիլի 9-ի թիվ 22(1947) բանաձևի հիման վրա հանձնարարել է Ալբանիային և Մեծ Բրիտանիային հանձնել իրենց միջև առաջացած վեճը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննությանը: Տվյալ բանաձևում, մասնավորապես, նշվում էր, որ *«Անվտանգության խորհուրդը, քննության առնելով 1946թ. հոկտեմբերի 22-ին Կորֆուի ջրանցքում տեղի ունեցած միջադեպի (երբ երկու բրիտանական նավեր վնասվել էին ականներից, ինչի արդյունքում դրա անձնակազմում զոհեր և վիրավորներ են եղել) առնչությամբ Միացյալ Թագավորության և Ալբանիայի միջև առաջացած վեճի վերաբերյալ Միացյալ Թագավորության և Ալբանիայի ներկայացուցիչների դիմումները, հանձնարարում է, որպեսզի Միացյալ Թագավորության և Ալբանիայի կառավարություններն անմիջապես հանձնեն այդ վեճը Միջազգային դատարան՝ դատարանի կանոնադրության դրույթներին համապատասխան»*¹: Իհարկե, Անվտանգության խորհրդի հանձնարարականները վեճի կողմերին չեն պարտադրում հանձնել այն Միջազգային դատարան, այնուամենայնիվ, դրանք կարող են հսկայական ազդեցություն ունենալ պետությունների կողմից համապատասխան որոշման կայացման վրա:

Միջազգային արբիտրաժի շրջանակներում հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնահարցի քննության հնարավորությունը. որպես կանոն, պետությունները գերադասում են հանձնել այս կամ այն միջազգային վեճն արբիտրաժային մարմնի քննությանը՝ հաշվի առնելով արբիտրաժային քննության առաձգականությունը և արդյունավետությունը: Թեև միջազգային

¹ S/RES/22(1947)

արբիտրաժի ինստիտուտին պետությունները դիմում են, որպես կանոն, լուրջ բնույթ չկրող միջազգային վեճի դեպքում, հիմնականում նյութական վնաս պատճառելու դեպքում, բայց ոչինչ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից չի խոչընդոտում ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող միջազգային պարտավորությունների լուրջ խախտումների վերաբերյալ վեճերը դարձնել արբիտրաժային քննության առարկա:

1899 և 1907թթ. Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին Հաագայի կոնվենցիաների համապատասխան Հաագայում 1901թ. գործում է Արբիտրաժային դատարանի մշտական պալատը, որի նպատակն է դուրինացնել *«միջազգային վեճերի դեպքում՝ որոնք չեն կարող կարգավորվել դիվանագիտական ուղիներով, առանց վարանելու միջնորդ դատարանին դիմելու»* հնարավորությունը:

Մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը տվյալ մարմինը, ըստ էության, մի քանի գործ է քննել, պատերազմից հետո՝ միայն մեկը: Այսօր այն գոյություն ունի արբիտրների ցուցակի տեսքով, որոնց թվից կարելի է արբիտրաժ ձևավորել կոնկրետ դեպքի համար: Սակայն, ի տարբերություն Թուրքիայի Հանրապետության¹, Հայաստանի Հանրապետությունը Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին Հաագայի 1899թ. կոնվենցիայի մասնակից չէ, ինչը, իհարկե, խոչընդոտում է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի կարգավորմանը տվյալ ինստիտուտի շրջանակներում: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև հատուկ համաձայնագրի հիման վրա *ad hoc* արբիտրաժի ստեղծման համար որևէ խոչընդոտ գոյություն չունի, այն դեպքում, երբ կողմերից մեկը չցանկանա հանձնել գործը միջազգային դատական մարմնին, մասնավորապես ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան:

Քանի որ արբիտրաժի լիազորությունները, իրավագործության սահմանները և կազմը, ինչպես նաև դրա գործունեության էական շատ այլ հարցեր ամբողջովին կախված են կողմերի միջև կայացված հատուկ համաձայնագրի դրույթներից, սույն աշխատությունում կսահմանափակվենք միայն միջազգային արբիտրաժային մարմնում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցի քննության հնարավորության ընդհանուր ներկայացումով, միաժամանակ նշելով, որ նման քննության հնարավորությունը որևէ կասկած չի հարուցում և ամբողջովին կախված է կողմերի կամարտահայտությունից:

Վերլուծելով նշված հիմնախնդիրները՝ նպատակ չենք հետապնդել

¹ Թուրքիայի Հանրապետությունը 1907թ. հունիսի 12-ից Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին 1899թ. կոնվենցիայի մասնակից է: Permanent Court of Arbitration 104th Annual Report (2004) Annex 1 List of the Signatory and Contracting Powers of the Hague Convention(s) took effect for each of them, as at May 23, 2005.

քննարկել այս կամ այն միջազգային դատական մարմին հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հարցը հանձնելու հետ կապված առանձին ընթացակարգային խնդիրներ և բավարարվել ենք միայն այն ելակետային դրույթների շարադրմամբ, որոնք թույլ են տալիս վստահորեն հայտարարել, որ միջազգային դատական մարմին հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հարցի փոխանցումը հնարավոր է և իրավաչափ ժամանակակից միջազգային իրավունքի տեսանկյունից:

3.2. Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Հայաստանի Հանրապետության կողմից Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավաչափությունը և հիմնական պայմանները

Ցեղասպանության համար պատասխանատվությունը դիտվում է ոչ միայն որպես իրավախախտ պետության պարտականություն՝ կրել հակա-իրավական արարքների անբարենպաստ իրավաբանական հետևանքները, այլ նաև որպես պետությունների՝ իր միջազգային իրավական պարտավորությունները խախտած պետությանը պահանջներ ներկայացնելու իրավունք: Հենց այս համատեքստում է առանձնանում գեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության յուրահատկությունը:

Ընդհանուր առմամբ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության վերաբերյալ իրավաբանական հետազոտությունների մեծամասնությունը այն վերլուծում են հիմնականում Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվության տեսանկյունից: Այն հարցը, թե ով կամ որ սուբյեկտներն իրավունք ունեն հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել Թուրքիայի Հանրապետությանը, առկա աշխատություններում գրեթե չի ուսումնասիրվում: Հանուն արդարության պետք է նշել, որ այնպիսի ականավոր գիտնականներ, ինչպիսիք են՝ Յու.Գ.Բարսեղովը, Շ.Թորիկյանը, Ջ.Թաշյանը և այլոք, իրենց աշխատություններում անդրադարձել են հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար պահանջներ ներկայացնելու իրավունքի հիմնախնդրին՝ վերծանելով դրա այս կամ այն կարևորագույն ասպեկտները: Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հիմնախնդիրները Թուրքիային միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքի տեսանկյունից՝ բավարար խորությամբ չեն ուսումնասիրվել: Մինչդեռ, ինչպես նշվեց, միջազգային հանցագործությունների համար պատասխանատվությունը ենթադրում է ոչ միայն պատասխանատվություն կրող պետության պարտավորությունը՝ հատուցել պատճառած

վնասները, այլ նաև այդ հանցագործության հետևանքով տուժած պետությունների իրավունքը՝ համապատասխան միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել պատասխանատվություն կրող պետությանը:

Որպեսզի հնարավոր լինի պարզել, թե ով իրավունք ունի միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել Թուրքիայի Հանրապետությանը հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար, նախևառաջ պետք է պարզել, թե ով կարող է այդ հանցագործության հետևանքով տուժող դիտվել: Ցեղասպանության հանցագործությունը բարդ իրավաբանական երևույթ է, որը վնաս է պատճառում միաժամանակ սուբյեկտների տարբեր կատեգորիաների: Այդ հանցագործության հետևանքով նախևառաջ վնաս է պատճառվում համապատասխան ազգային, ռասայական, կրոնական կամ էթնիկական որևէ խմբի այն անդամներին, որոնք դրա անմիջական զոհ են դառնում, և այն հետապնդվող խմբին, որն այդ հանցագործության հետևանքով ամբողջովին կամ մասամբ քայքայվում և խարխլվում է, կամ որին նման վտանգ է սպառնում: Անշուշտ, ցեղասպանությամբ վնաս է պատճառվում նաև այն պետությանը կամ պետություններին, որի տարածքում կամ որի բնակչության նկատմամբ այն իրագործվել է: Հետևաբար, կարելի է տարբերակել ցեղասպանության հանցագործության հետևանքով տուժողների հետևյալ երեք կատեգորիաները.

1. ցեղասպանության հանցագործության անմիջական զոհ դարձած որևէ հետապնդվող ազգային, ռասայական, կրոնական կամ էթնիկական խմբի անդամները¹,
2. հանցագործության հետևանքով ամբողջությամբ կամ մասամբ խարխլվող և քայքայվող ազգային, ռասայական, կրոնական կամ էթնիկական խումբը՝ որպես այդպիսին,
3. այն պետությունը, որի տարածքում կամ որի քաղաքացիների նկատմամբ այն իրագործվել է:

Ելնելով վերը նշվածից՝ կարելի է առանձնացնել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության արդյունքում տուժողների համապատասխան կա-

¹ Ցավոք, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհերի թիվը հաշվարկելիս շատ հետազոտողներ սահմանափակվում են միայն այդ հանցագործության արդյունքում զոհվածների թվով, մինչդեռ ցեղասպանության պարագայում խմբի անդամների սպանությունն ընդամենն այդ հանցագործության օբյեկտիվ կողմը կազմող արարքներից մեկն է՝ այլ արարքներին գուցա հետ, ինչպիսիք են խմբի անդամներին ծանր մարմնական վնասվածք կամ մտավոր լուրջ խանգարում պատճառելը, կյանքի այնպիսի պայմաններ ստեղծելը, որոնք միտված են խմբի ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացմանը և այլն: Այդ արարքները չեն պահանջում հետապնդվող խմբի անդամների ֆիզիկական ոչնչացում: Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհերի թիվը հաշվարկելիս չպետք է սահմանափակվել փաստացի զոհվածների թվով, այլ ընդգրկել ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում ամրագրված ցեղասպանության բոլոր դրսևորումների զոհերին:

տեգորիաները: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհ պետք է դիտել նախևառաջ դրա հետևանքով անմիջականորեն տուժողներին՝ զոհվածներին և վերապրածներին: Անշուշտ, դժվար է չհամաձայնել մի շարք հետազոտողների և, մասնավորապես՝ Վ.Մ.Վարդանյանի և այլոց արտահայտած այն տեսակետին, թե հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության, ինչպես նաև ցանկացած այլ ցեղասպանության պարագայում տուժող պետք է դիտվեն ոչ միայն այդ հանցագործության անմիջական զոհերը, այլև հետապնդվող խմբի բոլոր անդամները, որոնք կարող էին դառնալ տվյալ հանցագործության հավանական զոհ¹: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը նպատակաուղղված էր հայ ժողովրդի ամբողջական բնաջնջմանը, այդ հանցագործության զոհ պետք է դիտել 1915-1923թթ. Օսմանյան կայսրությունում կամ դրա վերահսկողության ներքո հայտնված տարածքներում գտնվող բոլոր հայերին, որոնց սպառնում էր զանգվածային բնաջնջման վտանգը: Սակայն Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի պաշտպանության տակ գտնվող խմբերը միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ չեն, ուստի և չեն կարող միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել հանցանքն իրագործած պետությանը: Այդ խմբի շահերը միջազգային մակարդակում կարող է ներկայացնել այն պետությունը, որի տարածքում կամ բնակչության դեմ է կատարվել այդ հանցանքը կամ որի շահերը ոտնահարվել են դրանով: Ցեղասպանության հանցագործության առանձնահատկությունն այն է որ, ի տարբերություն այլ միջազգային հանցագործությունների (օրինակ՝ ագրեսիայի), դրա դեպքում հիմնական վնասը պատճառվում է ոչ թե պետությանը, այլ հետապնդվող խմբին և դրա անդամներին, և պետությունը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու դեպքում հիմնականում ներկայացնում է վերջիններիս շահերը: Վերը նշվածը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ միջազգային մակարդակում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով տուժողների շահերի պաշտպանությունը հնարավոր է միայն միջազգային իրավունքի հիմնական սուբյեկտների՝ պետությունների միջոցով:

Հետևաբար, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու համար պետք է որոշել այն պետությունների շրջանակը, որոնք օժտված են վերջինիս միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքով: Առաջին հերթին, բնականաբար, նման իրավունքով օժտված են հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության արդյունքում անմիջականորեն տուժած պետությունները:

Այս կապակցությամբ առաջանում են հետևյալ հարցերը: Կարո՞ղ է,

¹ Տե՛ս *Варданян В.М.*, Уголовная ответственность за геноцид. Автореферат канд. дисс. Ставрополь, 2000, с. 13.

արդյոք, Հայաստանի Հանրապետությունը հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով անմիջականորեն տուժած պետություն համարվել, և իրավունք ունի՞ այն, արդյոք, միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել Թուրքիայի Հանրապետությանն այդ հանցագործության համար:

Այդ հարցերին պատասխան գտնելու համար ևս պետք է անդրադառնալ միջազգային սովորության իրավունքն արտացոլող՝ Պետությունների պատասխանատվության մասին հոդվածներին, որի հոդված 42-ը նվիրված է տուժող պետության կողմից իրավախախտողին պատասխանատվության ենթարկելուն:

Համաձայն այդ հոդվածի՝ «Պետությունը՝ որպես տուժող պետություն, կարող է պատասխանատվության կանչել այլ պետությանը, եթե խախտված պարտավորությունը վերաբերում է.

ա) տվյալ պետությանն առանձին վերցրած, կամ

բ) պետությունների խմբին՝ ներառյալ այդ պետությունը, կամ միջազգային հանրությանն ամբողջությամբ, և այդ պարտավորության խախտումը,

ի) հատկապես առնչվում է այդ պետությանը, կամ

ii) կրում է այնպիսի բնույթ, որն արմատապես փոխում է բոլոր այլ պետությունների վիճակը, որոնց վերաբերում է այդ պարտավորությունը՝ վերջինիս հետագա իրագործման առումով»:

Այս հոդվածը հիմնականում ամփոփում է միջազգային դատական և արբիտրաժային պրակտիկայում կուտակված փորձը և այդ իսկ պատճառով կարող է դիտվել որպես միջազգային սովորության իրավական նորմի արտացոլում:

Փորձենք ներկայացված նորմի տեսանկյունից վերլուծել այն հարցը, թե Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է, արդյոք, դիտվել որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության արդյունքում տուժող պետություն, թե ոչ, և, հետևաբար, իրավունք ունի՞ այն, արդյոք, միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել Թուրքիայի Հանրապետությանը դրա իրագործման համար: Ցավոք, ստիպված ենք նշել, որ վերջին ժամանակներս հայկական իրականության մեջ այն տեսակետն է արտահայտվում, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունն իրագործվել է Օսմանյան կայսրության տարածքում դրա հպատակների նկատմամբ և, հետևաբար, Հայաստանի Հանրապետությունը Թուրքիային միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելու որևէ իրավական հիմք չունի:

Գտնում ենք, որ չափազանց վտանգավոր այս տեսակետը ոչ իրավաչափ է և չի արտացոլում իրերի իրական վիճակը, քանի որ Հայաստանի Հանրապետությունն այդ հանցանքի հետևանքով տուժած պետություն է և

բոլոր իրավական հիմքերն ունի հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Թուրքիային միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու համար: Ներկայացնենք հետևյալ դատողությունները նշվածը հիմնավորելու համար: Նախևառաջ, թերի պետք է համարել այն մոտեցումը, թե հայերի դեմ իրագործած գեղասպանությունը տեղի է ունեցել սոսկ Օսմանյան կայսրության տարածքում նրա՝ հայազգի հպատակներին բնաջնջելու հատուկ մտադրությամբ, քանի որ այն իրագործվել է նաև Օսմանյան կայսրության սահմաններից դուրս, մասնավորապես, Ռուսական կայսրության, իսկ այնուհետև՝ անկախ Հայաստանի տարածք հանդիսացող և նրանից ապօրինի օտարված Կարսի մարզում և Արևելյան Հայաստանի այլ հատվածներում: Այսպես, օրինակ, պրոֆ. Յու.Գ.Բարսեղովի կարծիքով՝ «Արևելյան Հայաստանի սահմաններ թուրքական երկու ներխուժումների արդյունքում գեղասպանության ենթարկվեց ինչպես Կարսի մարզի, այնպես էլ Ջավախքի, Մուրմալուի, Գյումրիի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի և այլ տարածքների հայկական բնակչությունը»¹: Միայն այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանությունը կազմող որոշ արարքներ տեղի են ունեցել անկախ Հայաստանի տարածքում, դրա բնակչության նկատմամբ, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը տվյալ հանցագործության արդյունքում անմիջականորեն տուժած պետություն է և, հետևաբար, օժտված է Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքով: Այս հանգամանքը թեև ամենահիմնականն է Հայաստանի Հանրապետությանը հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հետևանքով տուժող պետություն դիտելու համար, այդուհանդերձ, միակը չէ, որ հիմնավորում է այդ հանցանքի համար Թուրքիային միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու՝ վերջինիս իրավունքը:

Ինչպես հայտնի է, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հետևանքով հազարավոր արևմտահայեր ապաստան գտան և բնակություն հաստատեցին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Բացի այդ, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հետևանքով իրենց բնօրրանը լքած և աշխարհի տարբեր անկյուններով սփռված հազարավոր արևմտահայեր, հայրենադարձության խորհրդային ծրագրին համապատասխան, 1940-ական թթ. երկրորդ կեսին բնակություն հաստատեցին Հայկական ԽՍՀ-ում՝ ձեռք բերելով վերջինիս քաղաքացիությունը (ԽՍՀՄ քաղաքացիները միաժամանակ համապատասխան միութենական հանրապետության քաղաքացիություն էին ձեռք բերում):

Թեև, մեր կարծիքով, վերը նշվածը լիովին բավարար է Հայաստանի

¹Տե՛ս Բարսեղով Յու.Գ., Геноцид армян - преступление по международному праву, М., «XXI век – Согласие», 2000, с. 13.

Հանրապետությունը ցեղասպանության արդյունքում տուժող պետությունն ճանաչելու համար, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնել վերջինիս կողմից Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու ևս մեկ հիմք: Ցեղասպանության հանցագործության էությունն այն է, որ դրա իրագործման համար միջազգային իրավական պահանջներ կարող են ներկայացվել նաև ցեղասպանության հանցագործության արդյունքում անմիջականորեն չտուժած պետությունների կողմից: Նմանօրինակ պահանջների ներկայացումը թույլատրվում է միջազգային իրավունքով ողջ միջազգային հանրության համար պարտադիր բնույթ ունեցող *erga omnes* պարտավորությունների խախտման դեպքում: *Erga omnes* պարտավորությունների գոյության հայեցակարգը լայն տարածում է ստացել ժամանակակից միջազգային իրավունքում: Այդ դրույթի հաստատման գործում էական դերը պատկանում է մեր կողմից արդեն իսկ հիշատակված «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիայի վերապահումների մասին» ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի 1951թ. մայիսի 28-ի Խորհրդատվական եզրակացությանը, որում դատարանը սահմանել է, որ «*Կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքները ճանաչվել են բոլոր քաղաքակիրթ պետությունների կողմից որպես բոլոր պետությունների համար պարտադիր՝ նույնիսկ առանց որևէ պայմանագրային ամրագրման*»¹: Տվյալ հայեցակարգը հետագայում լայն ճանաչում ստացավ շնորհիվ «*Barcelona Traction*» ընկերության գործով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի 1970թ. որոշման: Նրանում, մասնավորապես, նշվում էր. «*Հիմնարար տարբերություն պետք է անցկացնել պետության՝ ամբողջ միջազգային հանրության նկատմամբ (erga omnes) ստանձնած պարտավորությունների և դիվանագիտական պաշտպանության ոլորտում այլ պետության նկատմամբ (vis-à-vis) առաջացող պարտավորությունների միջև: Հենց իրենց բնույթով առաջինները վերաբերում են բոլոր պետություններին: Ընդգրկվող իրավունքների կարևորության տեսանկյունից՝ բոլոր պետությունները կարող են դիտվել որպես դրանց պաշտպանության հարցում իրավական շահ ունեցողներ. խոսքը erga omnes բնույթի պարտավորությունների մասին է*»²:

Այնուհետև որոշման մեջ նշվում էր, որ «*յուրաքանչյուր պետություն միջազգային հանրությանն անդամակցելու ուժով իրավական շահ ունի որոշակի հիմնարար իրավունքների պաշտպանության և որոշակի հիմնա-*

¹ International Court of Justice, Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Advisory Opinion (May 28, 1951). I.C.J. Report 1951. P. 15. — L.C. Green. International Law through the cases. Fourth Edition. The Carswell Company Limited. Toronto, Canada; Oceana Publications, Inc. Dobbs Ferry, New York, USA. 1978, p. 573—579.

² Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Second Phase, I.C.J. Reports 1970, p. 3, at p. 32, para. 33.

րար պարտավորությունների կատարման գործում»: Դրանց շարքին դատարանը դասել է «օրենքից դուրս ազրեսիայի և ցեղասպանության ակտերը, ինչպես նաև... մարդու հիմնական իրավունքներին վերաբերող նորմերը և սկզբունքները՝ ներառյալ ստրկությունից և ռասայական խտրականությունից պաշտպանությունը»¹: Այս դրույթը դատարանի կողմից բազմիցս հաստատվել է նաև հետագայում²:

Ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության նման յուրահատկությունն արտացոլվում է միջազգային իրավական պատասխանատվության հարաբերությունների վրա: Ի տարբերություն հասարակ (օրդինար) միջազգային իրավախախտումների արդյունքում առաջացող միջազգային իրավական հարաբերությունների, միջազգային հանցագործությունների և, առաջին հերթին, ցեղասպանության կատարման արդյունքում առաջացող իրավահարաբերությունները կրում են ունիվերսալ բնույթ: Քանի որ նման իրավախախտումները շոշափում են ամբողջ միջազգային հանրության առջև պարտավորությունները, ապա յուրաքանչյուր պետություն իրավաբանորեն շահագրգռված է համարվում պատասխանատվության համապատասխան իրավահարաբերությունների իրացման գործում³:

Ելնելով վերը նշվածից՝ կարող ենք վստահորեն հայտարարել, որ ցեղասպանության դեմ պայքարելու պարտավորության *erga omnes* բնույթն իրավունք է վերապահում ոչ միայն ցեղասպանության հանցագործության հետևանքով անմիջականորեն տուժած, այլ նաև բոլոր այլ պետություններին՝ պատասխանատվության կանչել ցեղասպանություն իրագործած պետությանը:

Մարդու իրավունքների վերաբերյալ պայմանագրերի ընդհանուր դրույթները թույլ են տալիս պայմանագրի ցանկացած մասնակցի կողմից պատասխանատվության կանչել իրավախախտին: Ընդ որում՝ տարբերություն է անցկացվում իրավախախտման փաստի մասին հարց բարձրացնելու պետության իրավունքի և խախտված պարտավորության շահառուների շահերը պաշտպանելու իրավունքի միջև:

Պետք է միաժամանակ նշել, որ ինչպես ցույց է տալիս միջազգային իրավունքի նորմերի և Պատասխանատվության մասին հոդվածների

¹ Ibid., at p. 32, para. 34.

² Տե՛ս, օրինակ, Արևելյան Թիմորի մասին գործով որոշումը (Պորտուգալիան ընդդեմ Ավստրալիայի) I.C.J. Reports 1995, p. 90, at p. 102, para. 29, Միջուկային զենքի կիրառման կամ կիրառման սպառնալիքի իրավաչափության մասին խորհրդակցական եզրակացությունը I.C.J. Reports 1996, p. 226, at p. 258, para. 83, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ գործով որոշումը I.C.J. Reports 1996, p. 595, at pp. 615-616, paras. 31-32.

³ Տե՛ս *Лукашук И.И.*, Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 252.

դրույթների վերլուծությունը, իրավախախտման արդյունքում անմիջականորեն չտուժած պետության իրավունքներն ավելի սահմանափակ են անմիջականորեն տուժած պետության իրավունքների համեմատությամբ: Դեպքերի մեծամասնությունում խոսքը հենց իրավախախտման փաստի գնահատման, այսինքն՝ որպես ցեղասպանություն այն որակելու, կամ դրա դադարեցման, եթե արարքը շարունակվում է, և ցեղասպանության գոհերին պատճառված նյութական ու բարոյական վնասի հատուցման մասին է¹: Նմանօրինակ պահանջները պետք է ուղղված լինեն տուժած պետության, եթե այդպիսին առկա է, կամ խախտված պարտավորության շահառուների շահերի պաշտպանությանը:

Քննարկվող խնդրի հետ կապված՝ առաջանում է հետևյալ հարցը, թե արդյոք որևիցե պետություն, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետությունը, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում իրավունք ունի միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել Թուրքիային արդեն թուրքահպատակ հայերի հանդեպ իրագործված ցեղասպանության համար: Ինչպես երևում է Պատասխանատվության մասին հողվածների ընդհանուր վերլուծությունից, պետությունը կարող է միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնել այլ պետությանը՝ ներկայացնելով շահառուների շահերը, որոնք ցեղասպանության հանցագործության դեպքում հենց այդ հանցագործության գոհերն են, ինչպես նաև նրանց ժառանգներն ու իրավահաջորդները՝ զրկված իրենց քաղաքացիության կամ մշտական բնակության վայրի պետության անմիջական պաշտպանությունից: Սակայն, ինչպես և իրավախախտմամբ անմիջականորեն չտուժած պետության կողմից պահանջներ ներկայացնելու բոլոր այլ դեպքերում, նշված դեպքում ներկայացվող պահանջների ծավալը սահմանափակվում է ցեղասպանության հանցագործությունը դադարեցնելու, ինչպես նաև դրա չկրկնման երաշխիքների և հավաստիքների տրամադրման, հատուցման պարտավորության կատարման պահանջներով՝ ի պաշտպանություն խախտված պարտավորության շահառուների շահերի: Նշված դեպքում սահմանափակ են նաև իրավական պաշտպանության միջոցները:

Ուստի, եթե նույնիսկ հիպոթետիկ կերպով ընդունենք, որ Հայաստա-

¹ Այսպես, օրինակ, Հարավարևմտյան Աֆրիկայի գործում Եթովպիան և Լիբերիան պահանջում էին միայն հայտարարություն իրավական վիճակի վերաբերյալ: Հետագայում դատարանը որոշեց, որ տվյալ գործով տուժող կողմ էր հանդիսանում Հարավարևմտյան Աֆրիկայի բնակչությունը: South West Africa. Preliminary Objections. I.C.J. Reports 1962, p. 319; South West Africa, Second Phase, I.C.J. Reports 1966, p. 6; Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), I.C.J. Reports 1971, p.12 at p. 56, para. 127.

նի Հանրապետությունը հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության հետևանքով տուժած պետություն համարվել չի կարող, ապա Թուրքիայի Հանրապետությանը նրա կողմից միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքը չի վերանում, քանզի այն կարող է հանդես գալ տարբեր միջազգային աստիճաններում՝ ներկայացնելով ոչ թե իր, այլ գեղասպանության արդյունքում տուժողների շահերը, որոնց մեծ մասը բնակություն է հաստատել Հայաստանի Հանրապետությունում և ձեռք բերել սվյալ պետության քաղաքացիություն՝ արդյունավետ իրավաբանական կապ հաստատելով վերջինիս հետ: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի Հանրապետության կողմից Թուրքիայի Հանրապետությանը հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքն անվիճելի է և հիմնված միանգամից մի շարք բաղկացուցիչների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն ինքնին բավարար է նման պահանջներ ներկայացնելու համար:

Ամփոփելով ամբողջը՝ կարող ենք արձանագրել, որ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու Հայաստանի Հանրապետության իրավունքը հիմնված է միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերի վրա և որևիցե կերպ վիճարկվել չի կարող: Մարմնավորելով ողջ հայ ժողովրդին՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ոչ միայն իրավունք ունի, այլ նաև պարտավոր է միջազգային մակարդակում իրականացնել հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության գոհերի և նրանց ժառանգների ու իրավահաջորդների շահերի պաշտպանությունը:

4. ՀԱՅԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱԳՈՐԾԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐՆ ՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության ձևերի և տեսակների հիմնահարցը ցայսօր շարունակում է մնալ ժամանակակից միջազգային իրավունքի ամենաբարդ խնդիրներից մեկը ոչ միայն հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության, այլ նաև գեղասպանության մյուս դեպքերի պարագայում: Դա, առաջին հերթին, պայմանավորված է միջազգային իրավախախտումների համար պատասխանատվության ձևերի և տեսակների որոշման հարցում հստակ պրակտիկայի բացակայությամբ: Այդուհանդերձ, բոլոր հետազոտողները, պրակտիկան և միջազգային իրավական փաստաթղթերը միասնական են մի հարցում. ***ցանկացած միջազգային իրավախախտում ենթադրում է պատճառված վնասի հատուցում:*** Պետությունների պատասխանատվության մասին հոդվածները վնասի հատուցմանը նվիրված հոդված 31-ի կետ 1-ում սահմանել են, որ *«միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է միջազգային հակաիրավական արարքով պատճառված վնասի համար լիարժեք հատուցում տրամադրել»:* Նշված հոդվածի կետ 2-ի համաձայն՝ *«վնասը ներառում է պետության հակաիրավական արարքով պատճառված ցանկացած կորուստ, ինչպես նյութական, այնպես էլ բարոյական»:*

Վնասի հատուցման բազմաթիվ ձևեր գոյություն ունեն: Այդ ձևերը ներկայացնում են մի կողմից՝ վնասի լիակատար հատուցման պարտականություն, մյուս կողմից՝ նման հատուցում ստանալու իրավունք¹: Պատասխանատվության մասին հոդվածների հոդված 34-ի համաձայն՝ *«Միջազգային հակաիրավական արարքով պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումն իրականացվում է ռեստիտուցիայի, կոմպենսացիայի և սատիսֆակցիայի ձևով՝ կամ առանձին, կամ դրանց համադրությամբ...»:* Պատասխանատվության մասին հոդվածները պատահականորեն չեն թվարկել պատասխանատվության տվյալ տեսակները նշված հերթականությամբ. փաստաթղթի՝ ռեստիտուցիային, կոմպենսացիային և սատիսֆակցիային նվիրված համապատասխանաբար՝ 35, 36 և 37 հոդվածները սահմանել են դրանց կիրառման որոշակի առաջնայնություն: Որպես հատուցման հիմնական և օպտիմալ միջոց ճանաչվել է ռեստիտուցիան: Կոմպենսացիան

¹ Տե՛ս *Лукашук И.И.*, Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 211.

գտնվում է երկրորդ տեղում և կիրառվում է այն դեպքում, եթե ռեստիտուցիան ոչ արդյունավետ է կամ կապված է այնպիսի բեռի հետ, որն ընդհանրապես անհամաչափ է կոմպենսացիայից ստացված օգտին: Սատիսֆակցիան բնութագրվում է որպես լրացուցիչ, բացառիկ միջոց, որը կիրառվում է այն դեպքում, երբ ռեստիտուցիայի կամ կոմպենսացիայի կիրառումն անհնարին կամ ոչ բավարար է վնասը հատուցելու համար:

Պետք է նշել, որ միջազգային իրավական գրականության մեջ, համենայնդեպս, մինչև Պատասխանատվության մասին հռոմեացիների ընդունումը, պատասխանատվության ձևերի հարցում որպես հիմք ընդունվում էին այլ մոտեցումներ, որոնց համաձայն՝ վերջիններս բաժանվում էին *նյութականի* և *ոչ նյութականի* կամ *քաղաքականի* (իսկ երբեմն նաև *բարոյականի*): Չներքաշվելով տեսական վեճի մեջ պատասխանատվության ձևերի դասակարգման ճշգրիտ մեթոդաբանության վերաբերյալ՝ մենք սույն աշխատության շրջանակներում կառաջնորդվենք Պատասխանատվության մասին հռոմեացիներում ամրագրված միջազգային իրավական պատասխանատվության ձևերով, նախևառաջ անդրադառնալով պատասխանատվության այն ձևերին, որոնք կարող են կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործված գեղասպանությանը պատճառված նյութական և բարոյական վնասի հատուցման պարագայում:

Ռեստիտուցիա

Ռեստիտուցիան, որպես միջազգային իրավական պատասխանատվության ձև, մինչև միջազգային հակաիրավական արարքը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնմանն ուղղված միջոցառումների ամբողջությունն է: Ռեստիտուցիայի նման մեկնաբանությունը հանրաճանաչ է համարվում միջազգային իրավունքում: Այսպես, դեռևս Դ.Բ.Լևինը նշում էր, որ «*ռեստիտուցիան իրերի նյութական արժեքների նախկին վիճակի վերականգնումն է՝ այդ թվում նաև բնեղենով*»¹: Ռեստիտուցիան միջազգային իրավական պատասխանատվության առավել առաջնային ձևն է, քանի որ հատուցման հիմնախնդիրը լուծելիս, նախևառաջ առաջանում է մինչև հակաիրավական արարքի կատարումը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնման հնարավորության խնդիրը: Ռեստիտուցիայի առաջնային բնույթը հաստատվել է դեռևս Միջազգային արդարադատության մշտական պալատի կողմից Խոժովի գործարանի գործով կայացրած որոշման մեջ²: Ռեստիտուցիան որպես այդպիսին կարող է ներառել ինչպես նյութական, այն-

¹St' u *Левин Д.Б.*, Ответственность государств в современном международном праве, М., «Международные отношения», 1966, с. 115.

²Factory at Chorzów, Merits, 1928, P.C.I.J Series A, No. 17, p. 48.

պես էլ ոչ նյութական պատասխանատվության ձևեր: Ելնելով նշվածից՝ միջազգային իրավունքի գիտության մեջ առանձնացնում են ռեստիտուցիայի երկու տարատեսակներ՝ **ռեստիտուցիա բնեղենով** (*restitutio in integrum*), որը կայանում է նախկին նյութական վիճակի վերականգնման մեջ և **ռեստորացիա** կամ **իրավական ռեստիտուցիա** (*restitutio in pristinum*), որը խախտված իրավունքների վերականգնումն է: Տվյալ տարատեսակին են դասվում, մասնավորապես, ապօրինի բռնազավթման դադարեցումը, օրենսդրական, ենթաօրենսդրական, վարչական և դատական ակտերի անվավեր ճանաչումը և այլն¹:

Պատասխանատվության մասին հողվածներում ռեստիտուցիային նվիրված է հողված 35-ը, համաձայն որի՝ «միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է ռեստիտուցիա իրականացնել, այսինքն՝ վերականգնել մինչև հակաիրավական արարքի կատարումը գոյություն ունեցած վիճակը, այն ծավալով, որով այդ ռեստիտուցիան.

ա) նյութապես անհնար չէ,

բ) չի առաջացնում կոնպենսացիայից ստացված օգտին ակնհայտորեն անհամաչափ բեռ»:

Անշուշտ, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում ևս ռեստիտուցիան ունի առաջնային նշանակություն: Ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի հատուցման համար սովորաբար անհրաժեշտ է լինում ռեստիտուցիայի բոլոր հնարավոր տարատեսակների՝ ինչպես նյութական (*restitutio in integrum*), այնպես էլ ոչ նյութական (*restitutio in pristinum*), համադրումը:

Ցեղասպանության դեպքում նյութական ռեստիտուցիան ներառում է պատճառված նյութական վնասի՝ բնեղենով հատուցումը: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, ցեղասպանությունը հաճախ ուղեկցվում է հետապնդվող խմբի ներկայացուցիչներին պատճառած լուրջ նյութական վնասով, քանզի վերջիններս սովորաբար ստիպված են լինում լքել իրենց շարժական և անշարժ գույքը (տներ, կավածքներ, խնայողություններ, արժեթղթեր և այլն): Որպես կանոն, ցեղասպանության զոհերի ունեցվածքը կամ բռնագրավվում է պետության կողմից, կամ ոչնչացվում, կամ պարզապես հափշտակվում է դիակապտիչների կողմից:

Հետևաբար, ցեղասպանության հանցագործության դեպքում պատասխանատվություն կրող պետությունը, առաջին հերթին, պարտավոր է հատուցել այդ հանցագործությամբ պատճառված վնասը բնեղենով, որը հիմ-

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս և Курс международного права: В 7 т. Т. 3. Отв. ред. Н.А. Ушаков, М., «Наука», 1990, с. 237.

նականում ներառում է հանցագործության արդյունքում ապօրինաբար վերցված գույքը ցեղասպանության զոհերին կամ նրանց ժառանգներին և իրավահաջորդներին վերադարձնելը, իսկ վնասված լինելու դեպքում այն վերականգնելը:

Ցավոք, ավելի քան իննսուն տարի անց դժվար է ակնկալել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհերին պատկանած գույքը վերադարձնելը՝ հատկապես շարժական գույքի պարագայում, քանզի տվյալ գույքի մեծամասնությունը դժվար թե պահպանված լինի: Այս տեսանկյունից, մեր կարծիքով, բնեղենով նյութական ռեստիտուցիան (*restitutio in integrum*) դժվար թե հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվության հիմնական ձև հանդիսանա: Սակայն նշվածը որևիցե կերպ չպետք է ընկալվի իբրև ընդհանրապես պատասխանատվության նման տեսակի բացառում: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհերին պատկանած գույքը պահպանված լինելու վերաբերյալ բավարար հիմքերի ու ապացույցների առկայության բոլոր դեպքերում ռեստիտուցիայի պահանջ կարող է ներկայացվել:

Այլ կերպ է դրված հարցը *ռեստորացիայի* (այսպես կոչված՝ «*իրավական ռեստիտուցիայի*»), այսինքն՝ մինչև տվյալ հանցագործությունը գոյություն ունեցած իրավական վիճակի՝ *status quo ante-ի* վերականգնման դեպքում: Հենց այս իմաստով էլ ռեստիտուցիան հիմնարար նշանակություն ունի հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառած վնասի հատուցման գործում:

Իրավական ռեստիտուցիայի ձևեր կարող են լինել՝ ի խախտումն միջազգային իրավունքի ընդունած օրենքի անվավեր ճանաչումը, կամ հակաիրավական կերպով ընդունված վարչական, կամ դատական ակտի վերանայումը: Կարող է նաև որոշակի միջազգային պայմանագիրը դադարեցնելուն ուղղված միջոցներ ձեռնարկելու պահանջ ներկայացվել, եթե միջազգային իրավունքը թույլ է տալիս դա¹: Նշված ձևերից ցեղասպանության դեպքում առաջնային նշանակություն ունեն օրենսդրական փոփոխությունները, առաջին հերթին, ցեղասպանության քաղաքականությունն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով լեգիտիմացնող օրենքներն ու համապատասխան նորմատիվ իրավական ակտերն անվավեր ճանաչելը: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, ցեղասպանության հանցագործության կատարման դեպքում օրենսդիր մարմիններն ընդունում են օրենքներ, որոնք ուղղակի կամ քողարկված ձևով լեգիտիմացնում են ցեղասպանության քաղաքականությունը: Նման չքողարկված լեգիտիմացման դեպքերից են, մասնավորապես, նացիստական Գերմանիայում ընդունված՝ ռասայական

¹ St' u *Лукашук И.И.*, Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 214.

սեգրեգացիան ամրագրող փաստաթղթերը (օրինակ՝ 1935թ. սեպտեմբերի 15-ի Նյուրնբերգյան օրենքները), իսկ չքողարկված լեզիտիմացման դեպքերից՝ Թուրքիայում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տարիներին և դրանից անմիջապես հետո ընդունված օրենքները, մասնավորապես՝ հայերի սեփականության բռնագրավումն օրինականացնող և Թուրքիա նրանց վերադառնալու և բնակություն հաստատելու իրավունքից զրկող օրենքները և այլն¹:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության դեպքում իրավական ռեստիտուցիան կարող է ներառել, մասնավորապես, նշված իրավական ակտերն անվավեր ճանաչելը, քանզի առանց դրա անհնար է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը:

Նոր օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի ընդունումը ևս պետք է դիտել որպես ցեղասպանության հանցագործության համար իրավական ռեստիտուցիայի դրսևորում: Ելնելով կոնկրետ իրավիճակից՝ տվյալ օրենսդրական ակտերը կարող են վերաբերվել քրեական օրենսդրության մեջ փոփոխություններ մտցնելուն, ցեղասպանության փաստը չճանաչելու համար պատասխանատվություն նախատեսելուն (Իսրայել, Ֆրանսիա), խմբի անդամներին պատճառված նյութական և ոչ նյութական վնասի հատուցմանը նպատակաուղղված միջոցներ ընդունելուն, հասարակությունում հակասությունների հարթեցման աջակցմանն ու հետապնդվող խմբի անդամների ռեաբիլիտացիային և տվյալ հասարակությունում վերջիններիս վերաինտեգրմանը և այլն: Գտնում ենք, որ սա սուկ օրինակելի ցանկ է և կարող է ներառել նաև իրավական հատուցման այլ տարատեսակներ:

Անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով ցեղասպանության բազում զոհեր ստիպված էին ապաստան գտնել այլ պետություններում (Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Պաղեստին, Բուլղարիա, Ռումինիա, Հունաստան, Կիպրոս, Ֆրանսիա և այլն)՝ վերածվելով փախստականների և կորցնելով կապերն իրենց հայրենակիցների հետ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ գտնում ենք, որ որպես իրավական ռեստիտուցիայի տարատեսակ, ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունը պարտավոր է և կարող է համապատասխան

¹ Այսպես, օրինակ, 1923թ. սեպտեմբերին Լոզանի պայմանագրի վավերացումից անմիջապես հետո Թուրքիայում ընդունվեց օրենք, որով վերադառնալու իրավունքից զրկվում էին Կիլիկիայից և արևելյան վիլայեթներից «արտագաղթած» հայերը, իսկ 1927թ. մայիսի 23-ին օրենք ընդունվեց, որով գործադիր իշխանությունը լիազորվում էր հայտարարել «Օսմանյան կայսրության այն հպատակներին, որոնք անկախության համար պատերազմի ժամանակ ազգային պայքարին մասնակցություն չեն ունեցել, գտնվել են Թուրքիայից դուրս և չեն վերինտեգրվել թուրքական տարածքում 1923թ. հուլիսի 24-ի և սույն օրենքի ընդունման միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ զրկված Թուրքիայի քաղաքացու իրենց կարգավիճակից»: Ավելի մանրամասն տե՛ս *Барсеров Ю.Г.*, Геноцид армян - преступление по международному праву, М., «XXI век – Согласие», 2000, с. 199-200.

միջոցներ ձեռնարկել՝ ուղղված նախնիների բնակության վայրեր ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների ու իրավահաջորդների վերադարձի և վերաբնակվելու հնարավորության ապահովմանը, ինչը, մեր կարծիքով, լավագույն կերպով կանդրադառնար արևմտահայերի հետագա ասիմիլյացիան կասեցնելուն և կաջակցեր պատմական հայրենիքում հայկական ազգաբնակչության հետագա վերականգնմանը: Առանց նման պայմանների ստեղծման, առանց ցեղասպանության զոհերին և դրանց ժառանգներին ու իրավահաջորդներին ավանդական բնակության վայրեր վերադառնալու հնարավորության ապահովման, անհնար է տվյալ հանցագործությամբ պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը:

Կոմպենսացիա (փոխհատուցում)

Պատասխանատվության մասին հոդվածների հոդված 35-ի բովանդակության վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ ռեստիտուցիան բացարձակ բնույթ չի կրում: Այն իրականացվում է այն ծավալով և այն չափով, որով այն անհնար և կոմպենսացիայից ստացված օգտին անհամաչափ չէ: Կոմպենսացիան (փոխհատուցումը) ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի հատուցման համընդգրկուն ձև է: Այն հատկապես կարևոր է հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության պարագայում և, ըստ էության, կարող է այդ հանցագործության համար նյութական պատասխանատվության կենտրոնական ձև հանդիսանալ:

Ընդհանրապես, ցեղասպանության հանցագործության պարագայում կոմպենսացիան պատճառած վնասի հատուցման անհրաժեշտ, սակայն ոչ բավարար միջոց է: Կոմպենսացիայի իրավունքն ամրագրված է միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերում: «*Լուզիտանիա*» նավի գործով 1923թ. հայտնի արբիտրաժային որոշման մեջ, մասնավորապես, սահմանվում էր, որ «*վնասի հատուցման*» հիմնական հայեցակարգը կայանում է կրած վնասի հատուցման՝ հակաիրավական արարքի համար դատական կարգով սահմանված փոխհատուցման (կոմպենսացիայի) վճարման մեջ: *Դատական պաշտպանության միջոցը պետք է համապատասխան լինի պատճառված վնասին, որպեսզի տուժող կողմը կարողանա լիարժեք հատուցում ստանալ*¹:

Պատասխանատվության մասին հոդվածներում կոմպենսացիայի վերաբերյալ դրույթները սահմանված են հետևյալ կերպ. «*Միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է փոխհատուցել այդպիսի արարքով պատճառած վնասն այնքանով, որքանով այդ վնասը չի հատուցվում ռեստիտու-*

¹ «Լուզիտանիա» նավի գործով որոշումը: RIAA Vol. VII (1923), p. 39.

ցիայով» (հոդված 36, կետ 1): Նույն հոդվածի կետ 2-ը սահմանել է, որ «Կոմպենսացիան ընդգրկում է ֆինանսական արտահայտությամբ հաշվարկվող ցանկացած վնաս՝ ներառյալ բաց թողնված օգուտն այնքանով, որքանով այն հաստատված է»:

Ինչպես երևում է նշված դրույթների վերլուծությունից, Պետությունների պատասխանատվության մասին հոդվածները կոմպենսացիայի բավական ճկուն բանաձև են որդեգրել, ինչը, մեր կարծիքով, ընդհանուր առմամբ արտացոլում է միջազգային իրավական պրակտիկան և լիովին հիմնավորված է՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր առանձին դեպքում կոմպենսացիայի չափի որոշումը պայմանավորված է համապատասխան իրավախախտման առանձնահատկություններով:

Ընդ որում՝ պետք է նշել, որ դրամով հաշվարկվող վնասը ներառում է ինչպես բուն պետությանը, այնպես էլ դրա ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց պատճառած վնասը¹: Ցեղասպանության հանցագործության պարագայում առաջնային նշանակություն ունի հենց ցեղասպանության զոհերին, այլ ոչ թե պետությանը պատճառած վնասը: Թեև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության արդյունքում հենց Հայաստանի Հանրապետությանն է պատճառվել հսկայական նյութական վնաս, որն արտահայտվել է ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի վերացմանը կամ նվազեցմանն ուղղված համապատասխան գործողությունների իրականացման մեջ, այդուհանդերձ, կոմպենսացիայի հարցում հիմնական բեռն ընկնում է հենց ցեղասպանության զոհերին պատճառած վնասի վրա:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ փոխհատուցման ենթակա է ոչ միայն ցեղասպանության զոհերին պատճառված նյութական, այլ նաև ոչ նյութական (բարոյական) վնասը, որի տակ սովորաբար հասկանում են հարազատների և ազգականների կորուստը, ցավը և տառապանքը, անձի, բնակարանի կամ մասնավոր կյանքի վրա հարձակման հետ կապված զգացմունքները վիրավորելը և այլն:

Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը Պատասխանատվության մասին հոդվածների մեկնաբանություններում հատուկ ընդգծել է ոչ նյութական վնասի հատուցման հնարավորությունը՝ նշելով այն հանգամանքը, որ ոչ նյութական վնասը կարող է ունենալ դրամական արտահայտություն և կարող է համապատասխան պահանջի հիմք դառնալ: Նշվածը հաստատվում է ծավալուն միջազգային իրավական պրակտիկայով: Այսպես, օրինակ, «Լուզիտանիա» նավի գործով 1923թ. արբիտրաժային որոշման մեջ նշվում էր, որ միջազգային իրավունքը փոխհատուցում է նախատեսում հոգեկան տառապանքների, զգացմունքները վիրավորելու, անձին և իր ար-

¹ Տե՛ս Լուկաշուկ *И.И.*, *Право международной ответственности*, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 217.

Ժանապատվությունը նվաստացնելու, հասարակական դիրքից զրկելու, վստահությանը կամ հեղինակությանը վնաս պատճառելու համար: Միաժամանակ նշվում էր, որ նման վնասը «լիովին իրական է, և այն ակնհայտ փաստը, որ այն դժվար է ենթարկվում քանակական որոշման կամ դրամական արտահայտությամբ գնահատման, չի դարձնում այն նվազ իրական և հիմքեր չի տալիս տուժած անձին համապատասխան փոխհատուցումից զրկելու համար»¹: Ինչպես տեսնում ենք, արդեն իսկ 20-րդ դարասկզբին ձևավորված դատական պրակտիկան վկայում է բարոյական վնասը դրամական արտահայտությամբ փոխհատուցելու հնարավորության և իրավաչափության մասին, ինչը կարևոր է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ նման վնասը փոխհատուցելու համապատասխան պահանջները հիմնավորելու տեսանկյունից:

Պետք է նշել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում հատկապես սուր է դրված ցեղասպանության զոհերի ժառանգների և իրավահաջորդների կողմից միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու հնարավորության խնդիրը, քանի որ այդ հանցագործության դեպքում զոհերի մեծամասնությունը ֆիզիկապես ոչնչացվում է՝ բնականաբար զրկվելով իր իրավունքները և օրինական շահերը պաշտպանելու հնարավորությունից: Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը, անդրադառնալով նշված հիմնախնդրին, սահմանել է, որ «անձի մահվան հետ կապված պահանջների դեպքում վնասը, որպես կանոն, որոշվում է ժառանգների կամ իրավահաջորդների կողմից վնասների գնահատման հիման վրա»: Այս հարցի վերաբերյալ համապատասխան կանոնները ևս շարադրվել են «Լուզիտանիա» նավի գործով արբիտրաժային որոշման մեջ, որում ուղղակիորեն նշվում էր, որ հատուցման ենթակա են հետևյալ գումարները. «ա) որոնք հանգուցյալը՝ եթե կենդանի մնար, կարող էր փոխանցել հայցվորին, բ) հանգուցյալի՝ հայցվորին նրա ապահովման, կրթության կամ հսկողության համար հատկացվելիք անձնական ծառայությունների դրամական արժեքը և գ) ողջամիտ փոխհատուցում ընտանեկան կապերի բռնի խզմամբ պատճառած այնպիսի հոգեկան տառապանքների կամ ցնցումների համար, եթե այդպիսիք տեղի են ունեցել, որոնք հայցվորը կարող էր փաստացիորեն ապրել նման մահվան արդյունքում: Այդպիսի գնահատումների գումարը՝ դրանց ներկայիս դրամական արժեքի հաշվարկմամբ նվազեցրած, որպես կանոն և կկազմի հայցվորի կրած վնասը»²:

Ըստ էության, ցեղասպանության հանցագործության պարագայում հետապնդվող խմբի անդամների ֆիզիկական և հոգեկան առողջությանը, ռեզե-

¹ «Լուզիտանիա» նավի գործով որոշումը: RIAA Vol. VII (1923), p. 32.

² Նույն տեղում:

ներացիային, հոգեկան վիճակին վնաս պատճառելը, նրանց ազգականների և հարազատների մահվան արդյունքում բոլոր տեսակի առավելություններից զրկվելն էլ կազմում են բարոյական վնասի հատուցման հիմքը:

Ամփոփելով նշվածը՝ կարող ենք նշել, որ կոմպենսացիայի նմանօրինակ ընկալումը ինչպես միջազգային իրավական փաստաթղթերում, այնպես էլ դատական պրակտիկայում, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի նյութական հատուցման իդեալական ձև կարող է լինել՝ հնարավորություն ընձեռելով փոխհատուցել ինչպես նյութական կորուստները, այնպես էլ բարոյական վնասը:

Սատիսֆակցիա

Սատիսֆակցիան միջազգային հակաիրավական արարքով պատճառած բարոյական վնասի հատուցման ձևն է: Սատիսֆակցիայի նման ընկալումը լայնորեն ճանաչված է ինչպես միջազգային իրավունքի գիտության մեջ, այնպես էլ պրակտիկայում¹: Պատասխանատվության մասին հողվածների համաձայն՝ «Միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է սատիսֆակցիա տրամադրել տվյալ արարքով պատճառած վնասի համար այնքանով, որքանով այն չի կարող հատուցվել ռեստիտուցիայով կամ կոմպենսացիայով» (հողված 37, կետ 1): Թեև սատիսֆակցիայի ձևերի որևիցե կոնկրետ ցանկ միջազգային իրավունքում նախատեսված չէ, այդուհանդերձ, նշված հողվածի երկրորդ կետն առաջարկում է պատասխանատվության ձևերի, որոնք կարող են ներառվել սատիսֆակցիա հասկացության շրջանակների մեջ, մոտավոր ցանկը, մասնավորապես, նշելով, որ «սատիսֆակցիան կարող է արտահայտվել խախտման ճանաչման, ավստասանքի արտահայտման, պաշտոնական ներողության կամ այլ պատշաճ ձևի միջոցով»: Սատիսֆակցիայի ձևը և ծավալը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում կախված է իրավախախտման բնույթից և ծանրությունից²: Երևի թե ոչ ոքի մոտ կասկած չի առաջացնում այն հանգամանքը, որ ցեղասպանությունն իր բնույթով և ծանրությամբ ենթադրում է սատիսֆակցիայի ամենալուրջ ձևերի կիրառումը: Պատասխանատվության մասին հողվածները նախատեսում են սատիսֆակցիայի կիրառման անհնարիությունը միայն այն դեպքում, երբ այն անհամաչափ է վնասին կամ կարող է ընդունել պատասխա-

¹ Տե՛ս *Левин Д.Б.*, Ответственность государств в современном международном праве, М., «Международные отношения», 1966, с. 214-215; *Василенко В.А.*, Ответственность государств за международные правонарушения, Киев: «Вища школа», 1976, с. 213.

² Տե՛ս *Расказов Л.П., Упоров И.В.*, Понятие и принципы ответственности в международном праве // Московский журнал международного права, 2000, №2 (38), с. 43-44.

նատվություն կրող պետությանը նվաստացնող ձև:

Սատիսֆակցիան՝ որպես վնասի հատուցման ձև, հատկապես կարևոր է գեղասպանության հանցագործության պարագայում: Ինչպես հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության, այնպես էլ գեղասպանությունների այլ դեպքերում, շատ հաճախ պատասխանատվություն կրող պետությունը չի ճանաչում, ժխտում է դրա կատարման փաստը, ահա ինչու արդեն իսկ գեղասպանության փաստի ճանաչման հնարավորությունը՝ որպես սատիսֆակցիա, ձեռք է բերում հատուկ նշանակություն: Թեև միջազգային իրավունքում գոյություն չունի հստակ ձևավորված պրակտիկա գեղասպանության հանցագործության համար պատասխանատվության ձևերի և տեսակների հարցում, ինչը թույլ չի տալիս ներկայացնել գեղասպանության համար կիրառելի սատիսֆակցիայի ձևերի լրիվ կամ գոնե մոտավոր ցանկը, այդուհանդերձ, գեղասպանության հանցագործության բնույթը և կուտակված միջազգային իրավական պրակտիկան թույլ են տալիս ենթադրել, որ գեղասպանության հանցագործության դեպքում որպես սատիսֆակցիայի տարբեր դրսևորումներ կարող են հանդես գալ՝ գեղասպանության համար անկյունաքարային նշանակություն ունեցող՝ գեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումից զատ, նաև ձևական (ֆորմալ) ափսոսանքի արտահայտումը, գեղասպանության փաստի ժխտման տարբեր դրսևորումների կանխմանն ուղղված անհրաժեշտ միջոցների ձեռնարկումը, գեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց դատապարտումը¹, տվյալ մարդկային խմբին պատկանող մշակութային, պատմական և կրոնական հուշարձանների պահպանությանը և վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցառումների մշակումը, ի հիշատակ գեղասպանության զոհերի հուշարձանների և հուշակոթողների կառուցումը և այլն:

Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության պարագայում սատիսֆակցիան կարող է ներառել հետևյալ միջոցները. նախևառաջ՝ Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության փաստի պաշտոնական հրապարակային ճանաչումն ու ափսոսանքի և ցավակցության արտահայտումը, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության փաստի մերժման քաղաքականությունից հրաժարումը և անհրաժեշտ օրենսդրության ընդունումը, որն ի վիճակի կլինի համարժեք կերպով հակազդել հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության ժխտման տարատեսակ դրսևորումներին, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց հրապարակային դատապարտումը, ինչպես նաև Թուրքիայի Հան-

¹ Այն դեպքերում, երբ տվյալ անձինք մինչև պետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելը չեն դատապարտվել կամ ազգային, կամ միջազգային դատական մարմինների կողմից:

րապետության տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանությանը և վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցների մշակումը¹:

Մրանք ընդամենը սատիսֆակցիաների այն հնարավոր դրսևորումներն ու տարատեսակներն են, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված ոչ նյութական վնասները հատուցելու պարագայում:

Ամփոփելով նշվածը՝ կցանկանայինք ևս մեկ անգամ նշել, որ միայն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումը և այդ հանցագործությամբ պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը կարող է պարարտ հող ստեղծել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների նորմալացման համար և նպաստել տարածաշրջանում կայունության ամրապնդմանը: Ավելին, գտնում ենք, որ միայն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումը Թուրքիայի կողմից կարող է ստեղծել բոլոր անհրաժեշտ պայմանները միասնական եվրոպական տարածության մեջ վերջինիս համապարփակ ինտեգրման համար:

¹ Այս առումով բավական հետաքրքրական է Յու.Գ.Բարսեղովի առաջարկը, որպեսզի Թուրքիայի Հանրապետությունը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հովանու ներքո ծրագիր ընդունի՝ ուղղված իր տարածքում գտնվող հայկական մշակույթի հուշարձանների հետագա քայքայման դեմ, ինչպես նաև որպես պատմական արգելոց առանձնացնի կամ Հայաստանին հանձնի դրա սահմանին հարող միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի ավերակներով փոքրիկ տարածքը: Տե՛ս *Барсегов Ю.Г.*, Геноцид армян - преступление по международному праву, М., «XXI век – Согласие», 2000, с. 13.

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության նկատմամբ կիրառելի միջազգային իրավական նորմերի, այդ հանցանքը գործելու համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերի, միջազգային կառույցների շրջանակներում նման պատասխանատվության իրացման հիմնահարցերի ու գեղասպանության հետևանքով պատճառած վնասի հատուցման ձևերի ու տեսակների հետազոտությունը, ինչպես նաև սույն հիմնախնդրին առնչվող միջազգային իրավական փաստաթղթերի, պետությունների պրակտիկայի, ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի վերլուծությունը թույլ են տալիս ընդհանրացված տեսքով ներկայացնել մի շարք եզրակացություններ ուսումնասիրության առարկա հիմնախնդրին առնչվող հանգուցային հարցերի վերաբերյալ:

1. Պետությունների միջազգային իրավական պրակտիկան, մարդասիրական միջամտությունների ինստիտուտի առաջացումն ու զարգացումը և 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի վերլուծությունը վկայում են այն մասին, որ որևէ ռասայական, ազգային, կրոնական կամ էթնիկական խումբ որպես այդպիսին ամբողջովին կամ մասնակիորեն ոչնչացնելուն նպատակաուղղված կանխամտածված արարքների ամբողջությունը, որը հետագայում անվանվեց գեղասպանություն, դիտվում էր որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերին հակասող և դրանցով պատժելի արարք ամենաուշը 19-րդ դարի երկրորդ կեսից: Նշվածը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության ժամանակ արդեն իսկ գոյություն ունեին գեղասպանության հանցագործության արգելման վերաբերյալ ընդհանուր միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմեր, ուստի և դրա պատժելի լինելը որևէ կասկած հարուցել չի կարող:
2. Հայերի դեմ գեղասպանություն իրագործելիս Օսմանյան կայսրությունը, ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի խախտումից զատ, խախտել է նաև միջազգային մի շարք պայմանագրերով, մասնավորապես՝ 1878թ. Բեռլինի պայմանագրով, 1899թ. Ցամաքային պատերազմի օրենքների ու սովորույթների մասին Հաագայի կոնվենցիայով ստանձնած իր պարտավորությունները:
3. Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթների ընդհանուր վերլուծությունը, ինչպես նաև դրա նախապատրաստական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը, վկայում են այն մասին, որ կոնվենցիան մշակողները չեն նպատակադրվել միջազգային իրավական նոր նորմ ստեղծել, այլ միայն փորձել են ամրագրել արդեն իսկ գոյություն

- ունեցող իրավական նորմի առկայության փաստը՝ հանգեցնելով կոնվենցիայի հիմնական առաքելությունը գոյություն ունեցած միջազգային իրավական նորմի ունիվերսալ պայմանագրային ճանաչմանը:
4. Մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ վերջինիս կիրառելիության հնարավորությունը հաստատող կամ մերժող որևէ հեղինակավոր պաշտոնական միջազգային իրավական փաստաթուղթ ցայսօր գոյություն չունի: Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի համաձայն՝ կոնվենցիայի դրույթների մեկնաբանությունը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի բացառիկ իրավասությունն է և քանի դեռ դատարանը մինչև նշված կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ դրա կիրառելիության հնարավորության կամ անհնարինության մասին վերջնական որոշում չի կայացրել, այդ հարցի վերաբերյալ ցանկացած դատողություն կհանդիսանա կոնվենցիայի՝ պարտադիր ուժ չունեցող, դոկտրինալ (ոչ պաշտոնական) մեկնաբանություն:
 5. Անկախ այն բանից, թե Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ, թե ոչ, ցեղասպանության հանցագործությունը դիտվում է որպես ժամանակակից ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմից բխող պարտավորության լուրջ խախտում (միջազգային հանցագործություն) և պատժելի է՝ անկախ որևէ կոնվենցիոնալ պարտավորության առկայության: Հակառակ դեպքում հնարավոր չէր լինի որպես ցեղասպանություն որակել և պատժելի դիտել ոչ միայն մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը գործած հանցանքները, այլ նաև կոնվենցիայի մասնակից չհանդիսացող պետությունների կողմից կատարված ցեղասպանության արարքները:
 6. Ժամանակակից միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն՝ պետությունը պատասխանատվություն է կրում իր մարմինների ու պաշտոնատար անձանց արարքների՝ գործողությունների և անգործության համար: Հետևաբար, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ ցեղասպանությունն իրագործվել է Թուրքիայի պետական մարմինների ու պաշտոնատար անձանց մասնակցությամբ, վերջինս պետք է այդ հանցանքի համար պատասխանատվություն կրող պետություն դիտվի:
 7. Ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի իմպերատիվ (*jus cogens*) նորմի խախտում է, ինչը բացառում է պետության կողմից ցեղասպանության հանցագործության համար պատասխանատվությունը բացառող որևէ հանգամանք վկայակոչելու հնարավորությունը: Առաջին

- հերթին, դա վերաբերում է ցեղասպանության հանցագործության շարժառիթներին, որոնք, որպես կանոն, բերվում են պատասխանատվությունից ազատվելը հիմնավորելու համար: Հետևաբար, Թուրքիայի Հանրապետությունը չի կարող վկայակոչել հայերի ապստամբության ճնշման կամ քաղաքացիական պատերազմի պատրվակները՝ որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանք:
8. Միջազգային իրավական նորմերի վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունն Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողն է (*continuity*) և, հետևաբար, պատասխանատվություն պետք է կրի Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար ու համապատասխան հատուցում տրամադրի այդ հանցագործության զոհերին և նրանց ժառանգներին:
 9. Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հարցում Հայաստանի Հանրապետությունը և Թուրքիայի Հանրապետությունն զբաղեցնում են հստակ արտահայտված ծայրահեղ հակադիր դիրքորոշումներ որոշակի միջազգային իրավական պարտավորությունների կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ, որոնք, մասնավորապես, շարադրված են 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում, կարելի է ենթադրել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հիմնախնդիրը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից իրավաբանական բնույթի միջազգային վեճ է և, որպես այդպիսին, կարող է փոխանցվել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննությանը:
 10. ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում միակողմանիորեն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ գործ հարուցելը հնարավոր է միայն Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 9-ի հիման վրա, քանի որ, դառնալով կոնվենցիայի մասնակից, և՛ Հայաստանի Հանրապետությունը, և՛ Թուրքիայի Հանրապետությունը ճանաչել են տվյալ հարցով դատարանի պարտադիր իրավագործությունը: Բոլոր մնացած դեպքերում Միջազգային դատարանում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության վերաբերյալ գործ հարուցելը հնարավոր է միայն երկկողմանի համաձայնության հիման վրա:
 11. Ժամանակակից միջազգային իրավական փաստաթղթերը և միջազգային պրակտիկան վկայում են այն մասին, որ վաղեմության որևէ ժամկետ չի կարող կիրառվել ցեղասպանության համար պետության պատասխանատվության նկատմամբ, և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպ-

քում միջազգային դատական կամ արբիտրաժային ատյանն ինքնուրույն պետք է որոշի՝ ընդունելի՞ են, թե՞ ոչ որևէ պետության միջազգային իրավական պահանջները: Ցեղասպանության հանցագործության իրագործման և դրա համար միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու միջև ընկած երկար ժամանակահատվածը չի կարող հիմք հանդիսանալ դրանք մերժելու համար: Թեև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության և դրա համար Թուրքիայի Հանրապետությանը ներկայացվող միջազգային իրավական պահանջների միջև առկա է ժամանակային խզում, այն օբյեկտիվ հանգամանքների հետևանք է: Անկախության ձեռքբերման առաջին իսկ օրերից Հայաստանի Հանրապետությունը շեշտել է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործին սատար կանգնելու հանգամանքը՝ ամրագրելով այն Անկախության մասին հռչակագրում և բազմիցս հնչեցնելով զանազան միջազգային ամբիոններից: Վերը նշվածը վկայում է այն մասին, որ որևիցե հանգամանք չի կարող վկայակոչվել՝ որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Հայաստանի Հանրապետության կողմից միջազգային իրավական պահանջների ներկայացումից հրաժարում կամ հիմք հանդիսանալ նման պահանջներն անընդունելի դարձնելու համար:

12. Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել ոչ միայն Օսմանյան կայսրության տարածքում, այլ նաև դրա սահմաններից դուրս, մասնավորապես, անկախ Հայաստանի տարածքում՝ հայ ազգաբնակչությունը բնաջնջելու հատուկ մտադրությամբ, իսկ այդ հանցագործության հետևանքով հազարավոր արևմտահայեր ապաստան են գտել և բնակություն հաստատել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը տվյալ հանցագործության արդյունքում անմիջականորեն տուժած պետություն է և, հետևաբար, օժտված է Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքով:
13. Եթե նույնիսկ հիպոթետիկ կերպով ընդունենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով տուժած պետություն համարվել չի կարող, ապա նրա կողմից Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքը չի վերանում, քանզի նույնիսկ տվյալ դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է հանդես գալ տարբեր միջազգային կառույցներում՝ ներկայացնելով ոչ թե իր, այլ ցեղասպանության զոհերի շահերը, որոնց մեծ մասը բնակություն է

հաստատել Հայաստանի Հանրապետությունում և ձեռք բերել վերջինիս քաղաքացիությունը: Հայաստանի Հանրապետության այդ իրավունքը պայմանավորված է ցեղասպանության դեմ պայքարելու պարտավորության *erga omnes* բնույթով, որն իրավունք է վերապահում ոչ միայն ցեղասպանության հանցագործության հետևանքով անմիջականորեն տուժած, այլ նաև բոլոր այլ պետություններին պատասխանատվության ենթարկել ցեղասպանություն իրագործած պետությանը՝ պաշտպանելով ցեղասպանության զոհերի շահերը:

14. Ժամանակակից միջազգային իրավունքի զինանոցում գոյություն ունեցող միջազգային իրավական պատասխանատվության բոլոր ձևերն ու տեսակները (ռեստիտուցիա, կոմպենսացիա, սատիսֆակցիա) կարող են կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ, ավելին՝ միայն նրանց համադրությամբ է հնարավոր այդ հանցանքով պատճառված նյութական և բարոյական վնասի լիակատար հատուցումը:
15. Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար իրավական ռեստիտուցիայի (ռեստորացիայի) տարատեսակ, պարտավոր է, մասնավորապես՝ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել՝ ուղղված իրենց նախնիների բնակության վայրեր ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների ու իրավահաջորդների վերադառնալու և վերաբնակվելու հնարավորության ապահովմանը, ինչպես նաև անվավեր ճանաչել Թուրքիայում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տարիներին և դրանից անմիջապես հետո ընդունած ցեղասպանության քաղաքականությունը՝ լեգիտիմացնող նորմատիվ իրավական ակտերը, մասնավորապես՝ հայերի սեփականության բռնագրավումն օրինականացնող և Թուրքիա նրանց վերադառնալու և բնակություն հաստատելու իրավունքից զրկող օրենքները:
16. Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով պատճառված այն վնասը, որը ռեստիտուցիայի առարկա դառնալ չի կարող, այսինքն՝ չի կարող վերականգնվել կամ հատուցվել բնեղենով, պետք է փոխհատուցվի դրամական արտահայտությամբ: Ընդ որում, համաձայն ժամանակակից միջազգային իրավունքի նորմերի և ձևավորված պրակտիկայի՝ փոխհատուցման ենթակա են ոչ միայն ցեղասպանության զոհերին պատճառած նյութական կորուստները, այլ նաև բարոյական վնասը:
17. Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում, որպես սատիսֆակցիայի տարատեսակներ, կարող են կիրառվել, մասնավորա-

պես, Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության փաստի պաշտոնական հրապարակային ճանաչումն ու ափսոսանքի և ցավակցության արտահայտումը, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության փաստը մերժելու քաղաքականությունից հրաժարումը և նման ժխտման դեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ օրենսդրության ընդունումը, հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության կազմակերպիչների ու իրագործողների հրապարակային դատապարտումը, ինչպես նաև Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանությանն ու վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցների մշակումը:

Ահա սրանք են այն հիմնական եզրակացությունները, որոնց հնարավոր եղավ հանգել սույն ուսումնասիրության շրջանակներում՝ ի մի բերելով հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության իրավական հարթության հիմնական հարցերը: Անշուշտ, այս հետազոտությունն ընդամենը մի կաթիլ է հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության իրավական հարթության հիմնահարցերի օվկիանոսում: Նրանում շոշափված յուրաքանչյուր հիմնահարց պետք է առանձին գիտական վերլուծության առարկա դառնա՝ հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության իրավական հարթության առանձին գորշ կետերը վերացնելու և նշված հիմնախնդրի միջազգային իրավական պատկերն առավել հստակ դարձնելու նպատակով:

Եզրափակելով ամբողջը՝ անհրաժեշտ ենք համարում ևս մեկ անգամ նշել, որ միայն հայերի դեմ իրագործած գեղասպանության իրավական հիմնահարցերի հետագա ուսումնասիրության արդյունքում է հնարավոր Թուրքիայի Հանրապետությանը համապատասխան միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու համար ամուր հայեցակարգային հիմք ստեղծել և ապահովել բոլոր անհրաժեշտ պայմանները՝ դրա հետևանքով պատճառված վնասների լիարժեք հատուցման համար: